

HAFIZALAŞTIRMA VE DEMOKRASİ

Devlet Politikaları ve Sivil Eylemler¹

I. GİRİŞ

Geçtiğimiz yıllarda tarihi yerler/mekanlar, anıtlar ve müzeler, bazı toplumsal veya kavramsal sanat projeleri, anma törenleri ve temsilleri gibi hafızayı canlı tutmaya yönelik etkinlik ve eserler, demokrasi ve insan hakları mücadelelerinde kritik öneme sahip unsurlar olarak ön plana çıktılar.

Bir çok değişik bağlamdaki topluluklar kamusal hafızalaştırmayı, adaletin, uzlaşmanın, hakikatin, tazmin ve telafi politikalarının ve genel olarak geçmişle yüzleşmenin merkezinde görüyorlar. Bir kaç örnek vermek gerekirse Rwanda'da bir çok insan ölümlerinin kamusal olarak kabullenilip tanınmasını talep etmiş ve bu gerçekleşmeden evvel onları gömmeyi reddetmişti; Fas'ta eski işkence merkezlerinin nasıl hafızalaştırılması gerektiğine ilişkin tartışmalar basında düzenli olarak yer alıyor; Şili'de başkan Bachelet'nin bir "Hafıza Müzesi" kurulması önerisi ateşli bir tartışma başlattı; Kamboçya'da, başkentin en çok ziyaret edilen dört turistik yerinden ikisi soykırımla ilgili. Her sene milyonlarca insan hafıza projelerini ziyaret ediyor, onlar için mücadele veriyor ya da onları protesto ediyor. Dolayısıyla bu tür projeler, farklı toplulukların travmatik bir geçmişin son derece zorlayıcı karmaşıklığı ile yüzleştiği mecralar haline gelmiş durumda.

Hafızalaştırmanın gücü ve potansiyelini farkedenden STÖ'ler, mağdur grupları ve Peru'dan Sierra Leone'ye hakikat komisyonları, hafızalaştırmayı reform ve geçiş dönemi adaletinin anahtar bir bileşeni olarak görüp, savundular.² Şiddet mağdurları ile yapılan bir anket

¹ Sebastian Brett, Louis Bickford, Liz Ševčenko, Marcela Rios'un yazdığı makalenin orijinaline buradan ulaşabilirsiniz:

<http://www.sitesofconscience.org/wpcontent/documents/publications/memorialization-en.pdf>

² Geçiş dönemi adaleti, genelde toplumların geçmiştek insan hakları ihlalleri ve kıyımlarla nasıl başa çıktığına, özelde ise devletlerin şiddet, ihtilaf ya da kitlesel kıyım dönemi sonrasındaki yükümlülüklerinin neler olduğu gibi sorulara odaklanan bir araştırma ve etkinlik alanıdır.

SÖZLÜK

Hafızalaştırma toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik eser ve etkinliklerin yaratılma sürecidir.

Toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik eser ve etkinlikler, geçmişte olan ve kamusal mekanlarda vuku bulan olayları temsil eden fiziksel öğeler veya etkinliklerdir. Amaçları insanlarda belirli bir tepki ya da tepkiler dizisi uyandırmaktır. Uyandırılmaya çalışılan tepkiler arasında temsil edilen olayın ya da insanların kamuoyunda kabul görmesini sağlama; kişiyi düşünceye ve yas tutmaya sevk etme, geçmişte olmuş bir şeyle ilgili gurur öfke ya da üzüntü hissi uyandırma, ya da merak ve öğrenme arzusu uyandırma sayılabilir.

Vicdan mekanları günün önemli toplumsal sorunları konusunda diyalogu ve toplumsal katılımı teşvik ederek demokratik

çalışmasında, araştırmaya katılan mağdurların, maddi tazminattan sonra en çok önemsedikleri ikinci tazmin ve telafi biçiminin hafızalaştırma inisiyatifleri olduğunu gösteriyor.³

“Vicdan mekanları” vatandaşların insan hakları ve toplumsal refaha katılmalarına olanak sağlayarak, hafızalaştırmanın gücünü ve potansiyelini demokrasi için kullanmaya çalışıyorlar. Geçmişin hafızasını canlı tutmaya yönelik kamusal eser ve etkinlikler, farklı topluluklar arasında yeni diyaloglar başlatarak veya yeni kuşaklara geçmişten çıkartılan dersleri aktararak, uzun vadede daha yaygın demokratik kültürlerin kurulmasına katkı sağlayabilirler. Geçmişin hafızasını canlı tutmaya yönelik eser ve etkinlikleri savunanlar, çatışmacı geçmişlerle yüzleşmenin, insan hakları ve insan onuruna dayanan bir ulusal kimlik inşaatının asli bileşenlerinden olduğunu ve böylesi inisiyatiflerin harap edilmiş bir toplumun yeniden inşasına önemli katkılar sunabileceğini düşünüyorlar. İster yerleşik bir demokraside, isterse yeni kurulmakta olan bir demokraside olsun, geçmişi görmezden gelmek ve mağdurlar için hakikat ve adalet politikaları oluşturmaktan kaçınmak, istikrarın ve barışçıl ilişkilerin tesis edilmesini engellemekten başka bir işe yaramaz.

Ancak hafızalaştırma projeleri, ne şekilde geliştirildikleri ve yönetildiklerine bağlı olarak, demokrasinin kurulmasına yardımcı olabilecekleri gibi, bu sürece zarar da verebilirler. Etnik bir grubun üstünlüğünü göstermeye yönelik anıtlar (örneğin eski Yugoslavya’ da veya Rwanda’da olduğu gibi) toplum içindeki bölünmüşlüğü derinleştirerek, şiddeti kısırtabilirler. Elbette diğer demokratik süreçleri geliştirirken sorulması gereken tüm soruların, hafızalaştırma inisiyatifleri için de sorulması gerekir. Örneğin böylesi inisiyatiflerde öncülüğü devlet mi yoksa sivil toplum mu yapmalıdır? Bu projelere kim dahil edilmelidir ve nasıl? Toplumun yeterince katılımını sağlamayan tek tip devlet projeleri, bizzat onurlandırılmaya çalışılan insanların tepkisini çekebilir. Örneğin Halepçe’li vatandaşlar ölen yakınları ve akrabalarının anısına, devlet partisinin mali desteği ile yapılan anıtı, amerikan etkisinin ve yerel yönetimin yozlaşmasının bir sembolü olarak görüp, tahrip ettiler. Öte yandan tümüyle toplum inisiyatifi ile devlet desteği ve katkısından bağımsız olarak geliştirilen projelerin de, sadece kendi gerçekliklerinin içine gömülü tikel bir grup paydaşa hizmet etmesi, anlaşılmaması veya daha genel barış kurma ve toplumsal dönüşüm çabaları üzerinde etkisiz kalması da mümkündür.

Hafızalaştırmanın adalet ve demokrasinin altını oymak yerine, onları destekleyebilmesi için toplumun hangi kesimlerinin ve hangi bilim, sanat, düşünce ve etkinlik alanlarının katılımı gerekir? Eski bir hapishanenin vatandaşların güncel insan hakları sorunlarına katılımını sağlayan sürekli bir mekan olarak yeniden canlandırılması söz konusu olduğunda, halen sürmekte olan yargılama süreçleri ile mekanı ilişkilendirmek için insan hakları aktivistlerinin, mekanın fiziki gelişimine ve halkın erişimine açılması için şehir planlamacılarının, mekanın tarihinin okul müfredatlarına dahil edilmesi için eğitimcilerin, mekanın bir müze olarak muhafaza edilmesi için tarihi eserleri koruma uzmanlarının, sanatçıların ve kuratörlerin ve mekanın ziyaret edilmesini teşvik etmek için turizm yöneticilerinin katılımı gereklidir.

---

³ Ernesto Kiza, Corene Rathgeber, ve Holger-C. Rohne, *Victims of War: An Empirical Study on War-Victimization and Victims’ Attitudes Toward Addressing Atrocities* (Hamburg, Almanya: Hamburg Institute for Social Research, Haziran 2006).

Böylesi bir katılım nasıl mümkün kılınır? Bazı durumlarda bir anıt eserin biçimi, hedeflenen amacın altını oyabilir. Bir çok anıt eserin sloganı “bir daha asla” olmasına rağmen, eserin tasarımı insanları katılmaktan ve insan hakları ihlallerinin artık engellenmesi gerektiği fikrine bağlanmaktan soğutabilir. Örneğin bir anıt eser ziyaretçileri etkin katılımcılar haline getirmek yerine, onları edilgen gözlemciler konumuna yerleştiren, durağan bir tasarıma sahip olabilir; veya katılımcıların anlamakta zorlanacağı bir soyutlukta olabilir; ya da güncel siyasal tartışmalardan ve adalet insiyatiflerinden çok kopuk olabilir. Ancak hafıza mekanlarına toplumun tüm kesimleri tarafından yapılan duygusal yatırımlardan ve bu mekanların tartışmalı doğasından, toplumsal katılımın ve yapıcı bir diyalogun başlatılması için yararlanmak da mümkündür.

Hafızalaştırma az gelişmiş, daha doğrusu, değişkenlik gösteren ölçülerde gelişmiş bir alandır. Bunun sebebi hafızayı canlı tutmaya yönelik etkinlik ve eserlerin genellikle siyasal sürecin dışında görülmesidir. Onların, daha ziyade nadide sanat eserleri gibi “yumuşak” kültür alanlarına, insanların bireysel yaşlarını tuttukları özel alana, ya da iktidar ve siyaset mücadelelerinin kıyısına ait oldukları düşünülür. Bu nedenle böylesi etkinlik ve eserler demokrasiyi kurma stratejilerine nadiren entegre edilirler. Hafıza mekanları, mevcut tarihi eserleri koruma, geçiş dönemi adaleti, demokratik yönetim, şehir planlama ve insan hakları politikalarının arasındaki çatlaklardan düşerek, gözden kaybolurlar. Hakikat komisyonları, yargı süreçleri, polis reformu ve geçmişle yüzleşmeye yönelik diğer mekanizmalar kamuoyu tarafından dikkatle takip edilse de, hafızalaştırma konusunda, bırakın benzer hesap verilebilirlik standartlarını, benzer beklentiler geliştiren toplulukların sayısı parmakla gösterilecek kadar azdır. Gelgelelim milyonlarca insan, siyasal sorunlarla kişisel bağlantılarını ifade edebilmek için, hafızayı yaşatmaya yönelik eser ve etkinlikler etrafında seferber olmaktadır. Genellikle bunu öylesine büyük bir şevk ve güçle yapmaktadırlar ki, bazı vakalarda sonu şiddete varan büyük çatışmalar bile söz konusu olabilmektedir.

Hafızayı yaşatmaya yönelik etkinlik ve eserleri siyasal analizin ve toplumsal hesap verilebilirliğin dışında tutmak, en kötü ihtimalle, hem ulusal hükümetlerin, hem de yerel nüfusun, başka alanlarda veremeyecekleri baskıcı veya bölücü mesajları verebilecekleri bir sembolik siyaset alanı açarak, barışın tesis edilmesinin ve yeniden yapılanma süreçlerinin altını oyabilir. Böylesi etkinlik ve eserlerin, demokrasi kurma çabalarının dışında bırakılması, en iyi ihtimalle de, onların hakikat ve adalet arayışı için sürdürülebilir bir kamuoyu desteği oluşturma potansiyelinin boşa harcanması ve yeni kuşakların geçmişteki ihtilaf döneminin mirası ile yapıcı bir ilişki kurmalarına olanak sağlayabilecek bir fırsatın kaçırılması anlamına gelir.

Neden Hafızalaştırma ve Demokrasi?

Hafızalaştırma ve demokrasi kurmaya yönelik farklı stratejiler geliştirmek amacıyla düzenlenen ilk uluslararası konferans olan *Hafızalaştırma ve Demokrasi*, üç düşünceyle yola çıktı.

- Hafızalaştırma demokrasi kültürlerini biçimlendirmekte yapıcı bir rol oynayabilir ve dolayısıyla her demokrasi kurma projesinde ciddiye alınması gerekir.
- Hafızayı yaşatmaya yönelik eser ve etkinliklerin diğer demokrasi kurma çabalarının altını oymak yerine onlara katkı sunabilmesi için yerel, ulusal ve uluslararası düzeylerde bilinçli stratejilere ihtiyaç vardır. Bu bağlamda anahtar öneme sahip aktörler arasında hükümetler de vardır. Hükümetler, böyles eser ve etkinlikleri destekleyen inisiyatiflere, kamu politikaları yoluyla yardımcı olarak, önemli bir rol oynayabilirler.
- Bu stratejiler farklı alanlardan ve farklı yerlerden bir çok değişik aktörün katılımını gerektirmektedir ve değişik siyasal ve kültürel bağlamlara uyum sağlayabilmelidir.

Hafızalaştırma ve Demokrasi, hafızayı yaşatmaya yönelik etkinlik ve eserlere yenilikçi yaklaşımlar geliştirmek amacıyla, farklı alanlardan teoristleri, uygulamacıları ve siyaset-yapıcıları bir araya getirdi. 20'den fazla ülkeden gelen 130 katılımcı vardı. Katılımcılar kültür ve insan hakları bakanlıkları, mağdur grupları ve müzeler, mimarlar, sanatçılar, avukatlar gibi farklı kesimleri temsil ediyordu. Konferansta, hafızalaştırmanın yerkürenin değişik mekanlarındaki demokrasi çabalarına nasıl hizmet edebileceğine ilişkin siyasal ve entellektüel bir diyalogun başlaması teşvik edildi. Özellikle de devlet ve sivil toplum aktörleri arasında işbirliği kurmaya yönelik stratejiler mercek altına alındı.

Toplantı, hafızayı yaşatmaya yönelik eser ve etkinlerin nasıl olması gerektiğine ilişkin hazır formüller ve reçeteler üretmek amacıyla değil, geçmişle yüzleşmeye yönelik farklı çabaların tikel kültürel ve tarihi özelliklerini vurgulamak amacıyla tasarlanmıştı. Ama toplantıya yön gösteren ortak bir zemin de vardı. Bu ortak zemin, siyaset yapıcıların böylesi eser ve etkinlikleri toplumsal ve siyasal güçler olarak ciddiye alması ve demokrasi kurma ile hafızalaştırma süreçlerini entegre eden yenilikçi ve bilinçli stratejiler geliştirmesi gerektiği düşüncesiydi.

Bu anlamda toplantının en önemli hedefi kamu politikalarının hafızalaştırma inisiyatiflerini desteklemekteki rolü üzerine düşünmekti. Katılımcılar, farklı ulusal bağlamlarda, vatandaşların insan haklarını korumaya katılımını sürekli kılan yeni merkezler olarak tasarlanmış hafıza mekanlarının açılması konusunda, devletlerin ve sivil toplumun birlikte nasıl çalışabileceklerine ilişkin ilk tavsiyeler dizisini geliştirdiler.

Konferansı farklı bakış açılarına ve geçmişlere sahip olmakla birlikte bu konulara odaklanan üç örgüt organize etti. FLASCO-Şili, The International Center for Transitional Justice (Uluslararası Geçiş Dönemi Adaleti Merkezi) ve Şili'li üyesi Villa Grimaldi Barış Parkı Şirketi olan the International Coalition of Historic Site Museums of Conscience (Uluslararası Tarihi Vicdan Müzeleri ve Mekanları Koalisyonu). Bu örgütler konferansı Şili hükümeti ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği içinde gerçekleştirdiler. Kamu Arazileri bakanlığı konferansın hükümet kanadındaki üyesi olarak yer aldı ve Dış İşleri Bakanlığı ile, Başkanlık Ofisi ve diğer bakanlıklar ile kamu kuruluşları da konferansa katıldılar.

Şili Üzerine Odaklanmak

Tartışılan konular, güçlükler ve ikilemlere ilişkin somut örnekler sunan Şili uluslararası bir tartışmayı yürütmek için mükemmel bir mecraydı. Bu ülkede son on yılda bir çok hafızalaştırma projesi yürütüldü. Bu projeler Villa Grimaldi Barış Parkı gibi mekanları muhafaza etmek ve yorumlamaktan, siyasal baskının toplumsal ve bölgesel çeşitliliğini vurgulayan Pisagua ve Lonquén'deki gibi anıtlar inşa etmeye uzanan geniş bir yelpazede yer alıyor. Aynı zamanda bir çok devlet ve sivil toplum kuruluşu da, hafızalaştırmayı kendi demokrasi kurma ve adalet çabalarına entegre etmiş durumda. Bunlar arasında Başkanlık ofisi, Kamu Arazileri, İçişleri, İnsan Hakları, Toplu konut ve Dışişleri bakanlıkları; Agrupacion de Familiares de Detenidos Desaparecidos y de Ejecutados Politicos; ve Mujeres de Memoria sayılabilir. Pinochet'nin ölümünden sonra Şili, tartışmalı tarihleri olan mekanların ve mekanların nasıl muhafaza edilebileceklerini ya da muhafaza edilmelerinin gerekip gerekmediğini tartışmak için oldukça üretken bir başlangıç noktası sundu.

Dolayısıyla, geçmişle yüzleşmesine ve mağdurların ve mağdur ailelerinin seslerinin duyulmasına olanak sağlama çabalarında hafızalaştırma etkinliklerine de yer veren Şili'nin, başka toplumlar için de önemli bir örnek vaka teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Düzenleyiciler, konferans sırasında hafızayı canlı tutmaya yönelik eser ve etkinliklerin ve vicdan mekanlarının ziyaret edilmesinin de büyük önem taşıdığı konusunda mutabıktılar. Katılımcılar Pinochet geçmişi ile yüzleşmeye oldukça farklı şekillerde yaklaşan bir çok değişik yere gittiler. Bu yerler Cementerio General gibi, bireysel yas tutma alanlarından, Villa Grimaldi gibi, güncel insan hakları sorunları konusunda toplumsal bir diyalogu teşvik eden mekanlara kadar uzanan bir yelpaze içinde yer alıyordu. Zaman kısıtlı olduğu için katılımcılar dört yer arasında bir tercih yapmak durumundaydılar: Villa Grimaldi (ki konferansın organizatörleri arasındaydı), Cementario General, Kadınlar Anıtı ve Paine Anıtı.

İnsan Haklarının Geçmişi ve Geleceğine Bütünleşmiş Bir Yaklaşım

Konferans hafızalaştırma ve demokrasinin birbiri ile ilişkili üç yönünü irdeledi.

- **Teori:** Hafızalaştırma ve demokrasi arasındaki ilişkiye yönelik genel sorular. İnsanların geçmişle bağlantı kurması ile bugünün sorunlarına katılması arasındaki ilişki nedir? Demokratik bir tarih yazımı nasıl olur? Toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik eser ve etkinlikler, bir yanda nesnel gerçeklerin dile getirilmesi yoluyla mağdurların adalet taleplerine yanıt verilmesi, öte yanda ise farklı bakış açılarını temsil edebilen, kapsayıcı ve diyalojik bir tarih görüşü arasındaki dengeyi nasıl kurabilirler? Bir toplumun geçmişindeki şiddeti anımsatan öğelerin o toplumun içinde yaşadığı ortama yerleştirilmesi, insan haklarına saygıyı ve ihtilafların barışçı yollarla çözülmesini esas alan bir demokrasi kültürünün gelişimine nasıl katkı sağlayabilir?
- **Pratik:** Farklı vicdan mekanlarında, vatandaşların demokratik süreçlere katılımını en etkin şekilde sağlayan form ve stratejiler. Hafıza mekanları demokratik diyaloga alan açmak için hangi yapı ve etkinlikleri kullanabilirler? Uzun ve kısa vadede demokrasiyi destekleyebilmeleri için nasıl kullanılmalılar? Mağdurların acil ihtiyaçlarına nasıl yanıt verebilirler ve yeni kuşakları sürece nasıl katabilirler?

- **Ortaklıklar:** Hafızayı yaşatmaya yönelik öge ve eserleri ve demokrasi kurma süreçlerinin ana bileşenlerini desteklemek için birlikte çalışması gereken aktörler. Devletler en iyi hafızalaştırma politikalarını oluşturmak için sivil toplumla nasıl etkileşime girebilirler? Hafızayı yaşatmaya yönelik öge ve eserler hakikat komisyonlarına, mahkemelere, polis reformuna, okullara, toplum merkezlerine, izleme gruplarına ve demokrasi kurma ile ilgili diğer projelere nasıl destek verebilirler? Devlet ve sivil toplum örgütleri geçmişin kime ait olduğuna ilişkin gerilimleri yumuşatmak ve tüm tarafları tatmin edebilecek çözümler bulmak için nasıl işbirliği yapabilirler?

Bu rapor konferansta paylaşılan zengin örnek ve analizlerden küçük bir örneklem sunmaktadır. Tartışmalardan çıkan ortak yönelimleri vurgulamaktadır ve hem pozitif ideallere, hem de bazı uyarılara yer vermektedir. Kapsamlı bir özet olmak iddiasında değildir, daha ziyade bundan sonraki tartışmaların ve çözümlerinin bir ilk adımı olarak görülmelidir. Dünyada bu alanda yürütülmekte olan çalışmalara ilişkin bu küçük seçki dahi, hafızalaştırmanın toplumsal yaşamda ve siyasette merkezi bir rol oynadığını hiç bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Umudumuz, sürekliliği olan bir demokrasi ve insan hakları kültürünün oluşumuna destek olmak ve hafızalaştırma alanının daha çok dikkate alınması, bu alana daha çok yatırım yapılması ve yine bu alanda hesap verilebilirliğin artırılması için okuyucularımıza ilham vermektir.

II. HAFIZALAŞTIRMA VE DEMOKRASİ

A. Hafızalaştırmayı demokrasi için çerçevelemek

Hafızalaştırma ve Demokrasi konferansının katılımcıları, geçimişi toplumsal olarak hatırlama konusunu, bir çok farklı yer, pratik ve ilkededen hareketle tartıştılar. Bunlar öylesine büyük farklılıklar gösteriyorlardı ki, açıklanan amaçları benzer olsa da, etkileri şiddeti kışkırtmaktan kalıcı barışı sağlamaya kadar büyük bir yelpazede değişkenlik gösteriyordu. Anlaşıldı ki hafızalaştırma benzer sonuç doğuran, yekpare bir pratik değil. Dolayısıyla katılımcıların yüzyüze kaldıkları tercih yüzleşilmesi gerçekten de zor bir geçmişin hatırlanması gerekip gerekmediği değil, nasıl ve ne amaçla hatırlanması gerektiği idi.

Hafızalaştırmanın yansıttığı tarihsel deneyimler ve kültürler çok farklı olsa da, konuşulan her ülke de aynı ikilemler ve tercihler gözlemleniyor. Toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik öge ve etkinlikler sadece mağdurları mı anmalı ve onurlandırmalı, yoksa demokratik kurumlar ile ilgili bir farkındalık yaratmak ve bu kurumları güçlendirmek gibi daha geniş bir işleve mi sahip olmalı? Anlamalı kalmaya ve gelecek kuşakların ilgisini çekmeye devam edebilmek için nasıl tasarlanmalılar? Toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik öge ve etkinliklerin başarıları ya da başarısızlıklarının nedenlerini açıklamak mümkün müdür? Toplumsal hafızalaştırma ile diğer geçiş dönemi adaleti mekanizmaları arasındaki ilişki nedir?

Toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik öge ve etkinliklere ilişkin fikirlerin oluşmasında ve bu öge ve etkinliklerin tasarımında, yerel siyasal ve kültürel koşulların baskın bir rolü vardır.

Ancak toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik öge ve eserler, mezarlıklarla aynı şeyler değiller. İlginç olan kamusal mekanın kutsal ve dünyevi kullanımları arasındaki dengenin nasıl sağlanabileceği sorusu.

Dolayısıyla başarının evrensel bir formülü olduğu, elbette söylenemez. Ancak katılımcılar farklı deneyimleri kıyaslayarak bir çok yeni şey öğrenilebileceklerine inanıyorlardı ve Hafızalaştırma ve Demokrasi konferansına da bu inançla geldiler. Birbirimizin hatalarını ve başarılarını anlayabilmek için öncelikle hafızalaştırma ile ilgili tercihlerimizi yaparken kullandığımız ölçütleri ve önceliklerimizi nasıl sıraladığımızı ortaya koymamız gerekiyordu. Başka bir deyişle, kendi bakış açımızdan neyi, ne için hafızalaştırdığımızı anlatmalıydık. Hafızalaştırma çabalarımız demokrasi vizyonumuzu destekliyor muydu?

UGDA'nın hafıza, müze ve anıt eserler programı başkanı Louis Bickford, toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik öge ve etkinliklerin yanıt vermesi beklenen bir biri ile çelişik ihtiyaçları ve beklentileri tanımladı. Böylesi tüm öge ve etkinliklerin bir özel (tasarımcılar genellikle yas tutma, iyileşme, saygı gösterme veya kişisel tefekkür amaçlarına yönelik mekanlar oluştururlar) bir de kamusal yanları var. Bu ayırım, sosyolojik terimlerle ifade etmek gerekirse, "kutsal" ve "dünyevi" mekanlar arasındaki farka tekabül ediyor.

Toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik ögeler mezarlıklara benziyor: onlar da, mezarlıklar gibi, bireysel tefekkür için yaratılmış kamusal alanlar. Bu anlamda böylesi eser ve/veya mekanlar insanların ölümün bilinmezliği ile başa çıkma, travma sonrasında iyileşme, ya da bir "iz bırakarak" ölümsüz olma çabalarıyla ilişkili oldular hep, hala da öyleler.⁴ Dahası, mezarlıkların kamusal bir karaktere sahip olması da önemli, zira insanların bireysel acılarının toplumsal olarak kabul görmesi ve tanınmasının, anlamlı bir iyileşme sürecinin faydalı bileşenlerinden biri olduğu genel kabul gören bir gerçek.⁵

Toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik öge ve eserlerin tazmin ve telafi politikaları ile ilişkilendirilmelerinin temelinde de bu ihtiyaç (yani bireysel deneyimlerin toplumsal olarak kabul görmesi ve tanınması ihtiyacı) yatıyor. Şiddet ve kıyım dönemlerinin sonrasında, devletlerin mağdurların ihtiyaçlarına odaklanma çabaları kapsamında geliştirdikleri tazmin ve telafi politikaları ile, böylesi öge ve etkinlikler arasında kurdukları bağ da bu, zaten.

Ancak toplumsal hafızayı canlı tutmaya yönelik öge ve eserler, mezarlıklarla aynı şeyler değiller. ⁶ İlginç olan kamusal mekanın kutsal ve dünyevi kullanımları arasındaki denge nasıl sağlanabileceği sorusu. Genellikle özel ve kutsal deneyimlere yönelik ögeler içerseler de, burada tartışılan eser ve mekanlar genellikle dengeyi kutsal-olmayan lehine bozuyor ve gelecekte ne düşüneceğimizi etkilemek amacıyla, geçmişle ilgili bir hikaye anlatmaya çalışıyorlar. Sadece kamusal mekanlar olmakla yetinmiyor, aynı zamanda yabancıların ve vermek istedikleri mesajı anlamayan ya da onaylamayan insanların erişimine de açılıyor ve hatta onları açıkça davet ediyorlar. Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde tartışıldığı üzere, bir çok

---

⁴ Robert Jay Lifton ve Eric Olson, "Symbolic Immortality," in Antonius C.G.M. Robben, *Death, Mourning, and Burial: a Cross-cultural Reader* (Malden, MA: Blackwell, 2006).

⁵ Bkz. Judith Herman, *Trauma and Recovery: the Aftermath of Violence: From Domestic Abuse to Political Terror* (New York: Basic Books, 1997), özellikle 9. Bölüm: "Remembrance and Mourning." Ayrıca bkz. B. Hamber and R. Wilson, "Symbolic Closure through Memory, Reparation and Revenge in Post-conflict Societies," Güney Afrika'da Travmatik Stress konferansında sunulan tebliğ, Johannesburg, January 27–29, 1999.

⁶ Mezarlıklar ile toplumsal hafıza arasındaki ilişkiye dair mükemmel bir inceleme için bkz. Alexander Wilde, "Chile's Memory and Santiago's General Cemetery," Latin Amerika Çalışmaları Konferansından sunulan tebliğ, September 5–8, 2007, Montreal, Canada.

anıt eser farklı amaçları birleştiren mekanlar sunmaya çalışıyorlar. Bu amaçlar arasında arasında bir yanda kişisel yas tutma, ruhi avunma, özel tefekkür, öte yanda da toplumsal katılım ve demokratik diyalog sayılabilir.

Tartışmamızın amaçlarından biri hafızalaştırmanın bu ikinci ve daha zor potansiyelini irdelemektir. Geçmişte yaşanan insan hakları ihlallerinin tekrarlanmasını engellemeye yönelik anıt eser ve mekanlar, bizi sadece mağdurları hatırlamaya değil, aynı zamanda kendi içimize bakararak, toplumdaki ya da bizzat kendi içimizdeki hangi güçlerin, savaş, ırkçılık ve siyasal zulüm gibi kötülükleri tetiklediği üzerine eleştirel bir şekilde düşünmeye sevkederler. Bilinçli olarak bir açık forum şeklinde tasarlanan anıt eser ve mekanlar, vatandaşları, geçmişle yüzleşmelerine ve geçmişin bugün ve gelecekle ilişkisini anlamalarına olanak sağlayan bir diyoloğa girmeye teşvik ederler. Böylesi eser ve mekanlar, bu anlamda, daha geniş bir demokratik yeniden yapılanma sürecinin içinde yer alabilirler, ya da en azından bu potansiyele sahiptirler.

Nazi terörü tarafından yok edilen Monte Sole köyünün bir zamanlar kurulu olduğu yamaçlarda, bugün Monte Sole Barış okulu italya'dan ve dünyanın çatışmalı bölgelerinden gelen genç insanlara, barış eğitimi dersleri veriyor.

Bu şekilde kutsal mekanlar ya da sembolik tazmin ve telafi unsurları olmanın ötesine geçen anıt eserler, geçiş dönemi adaletinin uzun dönemdeki hedeflerinin içkin bir parçasını oluştururlar. Geçiş dönemi adaleti literatüründe anıt eserler genellikle sembolik tazmin ve telafi araçları kategorisinde değerlendirilir. Ahlaki ve toplu tazmin ve telafi araçları ile kurulan bu bağ önemlidir, ama anıt eserleri ve vicdan mekanlarını sadece sembolik tazminat araçları olarak görmek de yanlış olur. Bu kategorizasyon, anıt eserlerin uzun vadeli demokrasi kurma stratejilerini destekleyebilecek toplumsal katılım mekanları sunmaya yönelik potansiyellerini yansıtmakta yetersiz kalır.

Uluslararası Tarihi Yerler Vicdan Müzeleri Koalisyonu'ndan Liz Sevcenko'nun vurguladığı gibi, dünya üzerindeki bir çok hafıza mekanı "vicdan mekanları" olarak hizmet vermektedirler. Bunlar hem geçmişi hatırlamak, hem de güncelliğini koruyan tarihi mirasla yüzleşmek için gerekli toplumsal diyalogu başlatmak amacıyla bilinçli olarak çaba sarfeden mekanlardır. Vicdan mekanlarının ortak amacı "bir daha asla" sloganı ile özetlenebilir. Yani bu yerler geçmişte yaşanan ihlallerin gelecekte de tekrarlanmamasını amaçlarlar. Aynı zamanda geçmişte yaşanan ihlallerle ilgili bir kamusal anıtın yapılmasının, tek başına o ihlallerin tekrarlanmayacağına garanti olmadığına da farkındadırlar. Dolayısıyla insan hakları ihlallerine karşı tek müdafanın, ihlalleri daha başlamadan durdurabilecek özgürlüğe, farkındalığa ve ilhama sahip, aktif ve katılımcı vatandaşların varlığı olduğu düşüncesini esas alırlar. Anıt eser ve/veya mekanlar, bir çok farklı bağlamda, toplumsal katılımı sağlamanın yeni ve yaratıcı araçlarını kullanabilir ve insan haklarına yönelik güncel tehditler ve insanların

bunlar karşısında ne yapabileceğine ilişkin bir diyalogun başlaması için yeni fırsatlar sunabilirler.

Örneğin, kamusal mekanları geri kazanmanın veya geçmişte kapalı olan mekanları açmanın yollarından biri, travmatik hatıralara sahip binaları demokratik değerlerle uyumlu amaçlar için kullanıma sunmaktır. Santiago'nun dışındaki Villa Grimaldi Barış Parkı, hem başkan Bachelet hem de onun annesinin de kaldığı eski bir hapisane ve işkence merkezini, yüzü geleceğe dönük toplumsal eylemlerin sahne aldığı, vakur bir tefekkür mekanına dönüştürdü – ki bunun en iyi örneği “Yaşam Tiyatrosu”nun performanslarıdır.

Başka bir örnek de İtalya'daki Monte Sole Barış okulu. Bologna yakınlarında çok hoş bir kırsal bölgede bulunan bu okul, Eylül ve Ekim 1944'de SS birlikleri ve Faşistlerin 770 sivili öldürdüğü vahşi kıyımın yaşandığı yerde kurulu. Okul çatışma içindeki farklı kültürlerden, örneğin Filistinli ve İsraili, Sırp ve Arnavut gençleri, üç haftalık bir kampta bir araya getiriyor. Kamptaki katılımcılara Monte Sole'de geçmişte ne yaşandığı anlatılıyor ama, coğrafi ve tarihsel farklılıklar nedeni ile, çoğunun orada olup biten olaylarla kişisel bir bağı yok. Okul, bu mekanın öyküsünün, başka bir zaman ve mekanda yaşayan genç insanlara, kendi bağlamlarındaki kıyımlara direnmek konusunda ilham vermek için kullanılabileceği düşüncesini esas alıyor. Proje müdürü Nadia Baesi'nin anlatımıyla:

Mekanı ziyaret ettiğinizde hafıza ve tarih iç içe geçiyor. Hafıza tarihe sorular soruyor ve tarih hafızaya cevap vermeye çalışıyor, ta ki tüm cevapların en temel soruyu yanıtlamakta aciz kaldığını farkedene kadar: tüm bu vahşet nasıl mümkün olabildi? Bu olgu tartışmayı, diyalogu ve yüzleşmeyi başlatıyor. O soruyu binlerce başka soruya bölüyor ve zihinlerimizi şüphe duymaya alıştırtıyor. Geçmişle ilgili kendi sorumluluğumuzu kabul etmenin ve bugüne ve geleceğe sorumlulukla bakmanın ön koşulu da bu.

Güney Afrika'da Anayasa Tepesi, yeni kurulan demokratik kurumların canlılığı ile geçmişteki zulümü ilişkilendiriyor ve ikisi arasındaki süreklilikleri ve kopuşları aynı anda vurguluyor. Bölgede 1893 yılında, çoğu yabancı altın arayıcıları olan beyaz mahkumlar için yapılmış, daha sonra da İngilizlerin Boer'leri hapsedmek için kullandığı bir hapisane var. 1904 yılında da siyah mahkumlar için bir blok daha yapılmış. Vahşete varacak ölçüde kötü muamelenin yaygın olduğu 4. Numaralı blok, hem sömürgeciliğin şiddetini ve aşağılamasını hem de siyah aktivistlerin cesaret ve dirençlerini sembolize eder olmuş. Burada kalan mahkumlar arasında Mahatma Gandhi ve 1962 yılında orada tutulan Nelson Mandela da var. Kadınlar hapisanesinde fahişelik, hırsızlık, mülke tecavüz gibi suçlardan hüküm

Güney Afrika'nın yeni Anayasa Mahkemesinin yargıçları yeni binalarını eski kale hapisanesinin arazinde kurarak, orayı hakların ve vatandaşlığın dünü ve bugününün tartışıldığı bir mekana dönüştürdüler.

giymiş siyah kadınlar tutulmuş. 1983 yılında hapisane kapatılmış, siyah mahkumlar da Soweto'daki cezaevine taşınmış. Mandela'nın başkan olarak seçilmesinden sonra yeni kurulmakta olan demokrasinin anayasa mahkemesinin yeri olarak, bu mekan seçilmiş. Bu seçim, mekanın zulüm içeren geçmişi nedeniyle bilinçli olarak yapılmış. Kadınlar hapisanesinde, şimdi, Toplumsal Cinsiyet Komisyonu, bir eşcinsel hakları grubu ve halk avukatı yer alıyor. Bir zamanlar beyaz ırkın üstünlük iddiasını sembolize eden, bugünse hoşgörü, hukukun üstünlüğü ve anayasal demokrasiyi temsil eden binaların bu şekilde kullanılmasının, başlı başına pedagojik bir mesajı var. Anayasa Tepesi'nin müdürü Darryl Petersen, mekanın "insanların toplanıp, düşünüp, konuşmalarına" olanak sağlayacak bir şekilde tasarlandığını anlatıyor. Gençler için düzenlenen eğitim programları arasında, bazılarında anayasa mahkemesi yargıçlarının da katıldığı, haklar ve sorumluluklar üzerine *legotla* diyalogları var. Diğer programlar hayatta kalanları, öğrencileri ve tüm vatandaşları, yeni güney afrika'da adaletin nasıl tanımlanması gerektiğini tartışmaya davet ediyor ve mahkemenin hali hazırda gündeminde bulunan bir çok tartışmalı konunun hep birlikte değerlendirilmesine fırsat veriyor.

Toplumsal katılıma yönelik böylesi işlevlerin, bir topluluğun kutsal mekan ihtiyacı ile çelişmesi şart değil. Marthin Luther King'in 1968 yılında öldürüldüğü yer olan Memphis, Tennessee'deki Lorraine Motel, Ulusal Medeni Haklar müzesi olarak muhafaza edilmiş. Müzenin müdürü Beverly Robertson, müze kurulurken buranın sadece ve sadece bir medeni haklar şehidinin türbesi olarak muhafaza edilmesinin isabetli olup olmayacağı konusunda bir karar vermek zorunda kalmış. Dr. King'in vurulduğu balkona onun anısına bir çelenk asılmış. Kaldığı Motel odası da, Dr. King'in öldürüldüğü andaki halini yansıtacak şekilde yeniden düzenlenmiş. Ancak bu mekanın medeni haklar ve kölelik hakkındaki daha geniş bir öykünün merkezi olarak, ulusun geçmişte ve şimdi ne olduğuna ilişkin bir tartışmayı teşvik etmek amacıyla kullanılması da mümkün olmuş. Tefekkür için mekanlar ve etkinliklere ilaveten, müze halen Memphislilerle, onların sesini duyurmak için işbirliği yapıyor, silahlı şiddet gibi gençliği ilgilendiren konularda kitlesel eylemler düzenliyor ve Bugünün Memphis'inde ırk ve ırkçılık konusunda forumlar düzenliyor.

B. Demokrasiye katkı sağlamak amacıyla yürütülen hafızalaştırma projelerinde gözlemlenen gerilimler

Demokratik değer ve pratikleri teşvik etmek amacıyla açık bir şekilde güden hafızalaştırma projeleri, içlerinde bir çok gerilim barındırır ve farklı öncelikler arasında bir denge kurmak zorunda kalırlar. Örneğin: Kimin ve neyin hatırlanması gerekir? Kim için hatırlarız? Tüm anıt eser ve mekanların herkese açık olması gerekir mi? Anıt eser ve mekanlarımız acil ihtiyaçlarımıza mı yanıt vermelidir, yoksa daha uzun vadeli bir vizyona mı sahip olmalıdır? Katılımcılar bu soruları, kendi bağlamları içinde, kendi bakış açılarından hareketle irdelediler.

Diyalog mu Didaktik mi? Gerçeği Aktarmak ile Farklı Bakış Açıları arasındaki Dengeyi Bulmak

Bir demokrasi anıtının nasıl olması gerektiğine ilişkin bir tartışma, demokrasinin ne olduğuna ilişkin bir tartışmayı da içinde barındırır. Bazı katılımcılar demokrasiyi, farklı bakış açıları arasında bir diyalogu mümkün kılan, farklı fikirlerin yarıştığı ve tartışıldığı, kapsayıcı bir

kamusal alan olarak görüyorlar. Bazı başka katılımcılar ise demokrasinin mutlak bir hakikat iddiasına dayanan bir adalet anlayışı olmaksızın varolamayacağını düşünüyorlar.

Mağdurlar, Failer ve Direnişçiler

Güney Afrika ve Şili hükümetlerinin her ikisi de, hakikat ile uzlaşmanın birbiri ile uyumlu, hatta birbirine bağımlı hedefler olduğunu düşünüyor. Güney Afrika'nın apartheid mağdurları anısına diktiği anıtlar, bu ülkeye giden tüm ziyaretçilerin ilgisini çekiyor. Ancak Güney Afrika hakikat komisyonunun eski üyelerinden Yasmin Sooka'nın da anımsattığı gibi, komisyonun başkanı Başpiskopos Tutu, failleri de mağdurlar gibi insancillaştırmak gerektiği konusunda ısrarlıydı ve Başkan Mandela da, 2002 yılında Boer Voortrekker Anıtını ziyaret ederek sembolik bir jest yapmıştı. Şili hükümeti de 10 yıl kadar önce, büyük bir itina ile, baskı ve siyasal şiddetin nedenleri konusunda farklı görüşleri benimseyen tarafları dengeleyen ve insan hakları prensipleri konusunda “taraflar” arasında bir uzlaşmayı mümkün kılabilecek bir hakikat komisyonu kurmuştu. Bu çok zor bir işti. Ama Şili'nin Dışişleri bakan yardımcısı Alberto Van Klaveren'in de dediği gibi, “hakikati bilmek karmaşık ve zor bir süreç, ama birbirimizle yüzleşebileceğimiz ve uzlaşabileceğimiz ve demokrasinin hepimize ait olduğunu hep birlikte görebileceğimiz bir alan açmak istiyorsak, kaçınılmaz da...”

Böylesi bir diyalogun herkesi kapsaması şart mı? Tüm bakış açılarını ve tarihsel perspektifleri kapsama çabalarına, yahudi soykırımını reddedenler, ırk ayrımcılığını savunanlar, nostaljik Stalinistler veya Güney Amerika'da onbinlerce kişinin ölümünden sorumlu olan anti-

---

İş insan hakları ve demokrasiye geldiğinde, hafızanın ayrımcılık yapması gerekmez mi?

komünist haçlılar da dahil edilmeli mi? İş insan hakları ve demokrasiye geldiğinde, hafızanın ayrımcılık yapması gerekmez mi? Katılımcıların büyük çoğunluğun üzerinde mutabık olduğu görüş, insan hakları ve demokrasi lehine bir ayırım yapmanın gerekli olduğuydu. Çok sayıda katılımcı uzlaşma ve kapsayıcılık yönünde gösterilen çabaların insan hakları ilkelerinden taviz vermek anlamına gelmemesi gerektiğini ve diyalog teşvik edilirken, herşeyi hoşgörebilen bir relativizme düşülmemesinin elzem olduğunu vurguladı. Şili'nin hakikat komisyonu Pinochet savunucularını da sürece dahil edebilmek için ciddi bir çaba göstermişti, ama komisyonun insan haklarının kökenlerini, sağ ve solu uzlaştıracı bir şekilde yeniden yorumlama çabaları da, nihayetinde, başarısızlığa uğradı. FLASCO müdürü Claudio Fuentes bu hususu şöyle açıkladı:

Bazı kişiler devletin görevinin çoğul bir hafızayı, yani bütün tarafların, bir bütün olarak toplumun hafızasını yansıtmak olduğunu düşünüyorlar. Kamu politikalarının varolan çeşitliliği yansıtmaması gerekir, diyorlar. Burada sorulması gereken temel soru şu: tek bir kamu politikasının içine tüm farklı hafızaları sığdırmak mümkün müdür? Bence bu soruya her türlü görüşü meşru gören cinsten bir çoğulculuk anlayışı ile yaklaşmak hatadır... Devletin asli görevi insan haklarını korumak ve teşvik etmektir. Kamu politikasının “bir daha asla” idealini kucaklaması gerekir. Dolayısıyla kamu politikaları gayrimeşru şiddet kullanımı veya pervasız insan hakları ihlalleri karşısında asla tarafsız olmamalıdır.

Bir zamanlar bölünmüş olan bir toplumun, kendi geçmişine sadece mağdurların dar perspektifinden bakmasının mümkün olmadığını, bir şekilde daha geniş bakış geliştirmesi gerektiği söylenebilir. Ancak Şili'deki konferansın bir çok katılımcısı bu "daha geniş bakış açısına" şüpheyle yaklaşmaktaydı ve, haklı olarak, "uzlaşmanın" faillere imtiyaz ve muafiyet tanınmanın kod adı olduğunu düşünmekteydi. Bu bağlamda Şilili sosyolog Manuel Antonio Carreton, gelecek kuşaklara hakikat, adalet ve tazmin ve telafiyi esas alan etik ilkeleri aktarmanın devletin asli görevi olduğunu vurguladı. "Tüm hafızaların öznel bir yönü vardır" dedi Carreton, "ama bir de evrensel yönleri vardır. Farklılık ve çeşitlilik içeren hafızalar için bir alan elbette olmalıdır, ama temel değerler tartışmaya açık değildir." "Tüm Şili'li öğrenciler", diye devam etti Carreton, "günün birinde, bir müzede, şehit Başkan Salvador Allende'nin paramparça görüntüsüne bakabilmeli ve gördükleri şey üzerine düşünebilmeliler. Bu özgürlük onlara tanınmalıdır."

Hayatta kalanların ve faillerin hala aynı yerde yaşamaya devam ettiği toplumlarda, sadece ve sadece mağdurlara adanmış bir mekan yaratmanın fiziki güçlükleri de olabiliyor. Arjantin'de Donanma Mekanı Okulunun (ESMA) halka açılması senelerce gecikti, zira mağdurların yakınları ve insan hakları grupları bu mekanı geçici olarak dahi, binadan hemen taşınamayan donanma ile paylaşmayı reddettiler. Önemli insan hakları STÖ'lerinden biri olan Hukuki ve Toplumsal Araştırmalar Merkezinin savunduğu görüş, söz konusu mekanı halka açmamanın pedagojik bir fırsatın kaçırılması anlamına geleceğini savunan diğer insan hakları gruplarıyla farklılık gösteriyordu. Zamanlama ile ilgili bu görüş ayrılıklarına rağmen, Arjantin Ulusal Hafıza Arşivi'nin koordinatörü Judith Said, ESMA'yı bir hafıza müzesine dönüştürme kararını "Arjantin tarihinde emsali olmayan sembolik bir olay" diye nitelendirerek övdü. "Bu karar bizi, bir soykırım politikası gütmenin ne anlama geldiği, böyle bir politikanın neden uygulandığı, sonuçlarının neler olduğu ve bizi hala hem bireysel hem de toplumsal olarak nasıl etkilediği üzerine, toplum olarak düşünmeye sevketti."

Ancak mağdurların hikayelerini anlatmak için bir mekan yaratma kararının verilmiş olması, bu mekanda kimlerin öyküsünün anlatılacağı sorusunun yanıtlandığı anlamına gelmiyor, her zaman. Böylesi mekanlarda kimlerin öykülerinin anlatılacağını saptamak için kullanılan ölçütler, bizzat özgürleşme hareketlerinin için de dahi, tartışma yaratabiliyor. Örneğin Güney Afrika'nın apartheid sonrası dönemdeki en önemli hafıza mekanlarından biri olan Robben Adası, halen iktidarda olan ANC'ye üye olmayan mağdur ve aktivistleri dışladığı için eleştiriliyor. Londra Üniversitesinden, sanat tarihçisi Annie Coombs, apartheide karşı verilen mücadelede başka anlatıların da bulunduğunu söylüyor. Örneğin kadınların ev ve aile içinde hemen her gün verdikleri mücadele, resmi anıt ve mekanlarda yeterince yer bulamıyor. Ama son dönemde bu durumu düzeltmek için bazı çabalar da yok değil. Johannesburg'daki Anayasa tepesinde yer alan kadınlar hapisanesi, bunun iyi bir örneği.

Almanya'nın birleşmesinden sonra şansölye Helmut Kohl'un herkesi mağdur kategorisine sokması, sivil toplum örgütleri, akademisyenler, entellektüeller ve Alman Yahudi Cemaati tarafından yüksek sesle eleştirilmişti. Sovyetlerin, Naziler ve Nazi olduğundan şüphelenilen kişileri tutmak için Sachsenhausen ve Buchenwald gibi ölüm kamplarını kullanmış olması ve burada tutulan kişilerin çoğunun gıdasızlık ve hastalık sonucu ölmüş olmaları da işi iyice karıştırdı. Burada da 1990'lara kadar anlatılmamış başka acı bir öykü vardı.

Peru’da “Ağlayan Gözler” anıtına 1994 yılındaki hapishane katliamında öldürülen Shining Path gerillalarının isimlerinin ilave edilmiş olması bir çok Peruluyu şoke etmişti. Zira çoğu perulunun bu grubun sorumlu olduğu, masum insanları hedef alan bombalama eylemleri ve katliamlara ilişkin kötü hatıraları vardı. Bir basın kampanyası başlatıldı ve anıtın kapatılması gündeme geldi. Bundan, yazar Mario Vargas Llosa’nın anıtı kurtarmak amacıyla halka hitap etmesi sayesinde vazgeçildi. Kriz Amerikan İnsan Hakları mahkemesinin Peru’yu hapishane katliamından ötürü suçlu bulması ve bir tazmin ve telafi önlemi olarak söz konusu 41 kişinin isimlerinin anıta ilave edilmesine hükmetmesiyle başlamıştı. Aslında bu isimler zaten oradaydı, zira anıtın tasarımcısı Peru’nun Hakikat ve Uzlaşma komisyonu’nun hazırladığı bir listeyi kullanmıştı ve o liste sözü geçen isimleri de içeriyordu.

Anıtın yaratıcısı Hollandalı sanatçı Lika Mutal “Sonunda, anıtın yardımına doğa koştu” diye anlatıyor. “Kasım 2006’da taşları temizlemek için kullandığım bir malzemenin içindeki kimyasallar ve güneş ışıkları nedeniyle, isimlerin büyük çoğunluğu solmuştu. Skandal patladığında, anıtı itham edenler sadece üç isim bulabildiler.”

Ancak etik ikilem böyle kolayca yok olmadı. Eskiden orada olan tüm isimler, hiç bir ayırım yapmaksızın, oraya yeniden yazılmalı mıydı? Mutal, Katie Hite’a verdiği ve yayınlanmış bir mülakatta, kanıtlanmış bir suçlu olan hapishane mağdurlarının isimlerini dışarıda bırakmaya karar verdiğini anlatmış: “Ben masum kurbanları hatırlamak ve hatırlatmak istiyorum, teröristlerin masum kurbanlarla nasıl yan yana durabileceğini anlamıyorum” demiş Mutal. Ancak oğlu güvenlik güçlerinin elinde kaybolmuş bir baba ile konuştuktan sonra, Hite bundan o kadar da emin olamamış. Terörist veya değil, söz konusu olan soğukkanlılıkla ve acımasızca öldürülmüş bir kişi ve bu durum onun isminin de anıta dahil edilmesi için yeterli olmalı diyor Hite. Vardığı sonuç şu: “travmalar ve siyasete ilişkin hafızalar dile getirilmelidir. Eğer öyle ya da böyle demokratikleşmiş ve çoğulculuşmuş bir siyaset arzuluyorsak, bundan kaçmak mümkün değildir. Dinleyeciler anlamasa da travmalar dillendirilebilir, temsil edilebilir, ve kabul edilebilirler. Bu uzlaşmanın mümkün ya da geçerli olabileceği anlamına gelmez. Ancak seslerin, mümkün olduğunca çok ve farklı seslerin duyulabilmesi için bir alan açılması şarttır.”⁷

Alex Wilde da baskıya direnen insanları hatırlamaya ve hatırlatmaya yönelik projelerin, Şili’nin siyasal kültürüne fayda sağlayacağını düşünenlerden. Şili’nin öncü insan hakları örgütlerini “ülke ve insanlık tarihine geçmiş ahlaki direnişin ışıkları” olarak nitelendiriyor ki bir çok katılımcı da onun bu konuda haklı olduğunu düşünüyor. Yani Şililer sadece mağdurları hatırlamakla, acı çekilen mekanları muhafaza etmekle, ölmüş özgürlük savaşçıları veya direniş şehitlerini anmakla yetinmemeliler. Hayatta kalanların insan haklarını ısrarla savunan avukatlar, öğretmenler, gazeteciler, aktivistler ve kilise rahipleri de anılmalı ve onurlandırılmalı. Sol ve sağın çatışmacı dilini reddeden ve geçmişe değil, geleceğe bakan bir çok genç insana insan hakları ilham veriyor.

Toplumsal Cinsiyet

---

⁷ Katherine Hite, “‘The Eye that Cries’: The Politics of Representing Victims in Contemporary Peru,” *Contra Corriente* 5, no. 1 (Sonbahar 2007): 108–34 (www.ncsu.edu/project/acontracorriente).

Konferans katılımcılarının bir çoğu, Santiago'nun en işlek metro istasyonlarından Los Hereos yakınlarındaki "Hafızadaki Kadınlar Anıtını" ziyaret etti. Anıtı tasarlayanlar, Kamu İşleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığının insan hakları programı ve çok sayıda tarihsel hafıza grubu tarafından düzenlenen bir yarışmayı kazanan iki genç mimar: Emilio Marin ve Nicolas Norero. Anıt dik çizgilerle bölünmüş ve üzerinde gelişi güzel dağıtılmış 42 boşluk olan dikdörtgen şeklinde bir cam panel. Taşlarla döşenmiş zeminde, gelişi güzel aralıklarla konulmuş mavi spot ışıkları var. Anıt, bir tesadüf eseri, tam da Pinochet'nin cansız bedeninin yakıldığı an, açılmış.

Bu şık enstalasyon, adalet mücadelesinin bildik sembollerini çağrıştırıyor – "kaybolanların" anneleri ve eşleri tarafından taşınan, üzerinde sevdikleri kişilerin fotoğraflarının bulunduğu pankartlar ve mağdurların vurulduğu ya da güvenlik güçleri tarafından kaçırıldığı noktalara dikilen mumlar. Dikine çizgili camlar barkoda benziyor ve kaybolan kişilerin kimliklerinin tespit edilmesi için kullanılan DNA testini çağrıştırıyor. Ama boşluklarda resim yok. Bu da,

---

Aslında insan etkileşimine açık tüm mekanlar toplumsal cinsiyet sahibidirler

---

muhtemelen, diktatörlük altında mücadele veren ve acı çeken bir çok kadının, toplumsal hafızada kendisine yer bulamadığı gerçeğini yansıtıyor. Feminist tarihçi Sandra Palestro'nun ifade ettiği gibi anıt "yaşamları bölmeyen ve mağdurlarının yakınları tarafından taşınan pankartların üzerinde yer alan yüzlerin bıraktığı boşluktan, her zaman, ve her noktadan, geçmişe ve geleceğe bakmamıza olanak sağlayan şeffaf bir duvar."⁸

Hafızalaştırma ve toplumsal cinsiyet konusunda yapılan küçük grup tartışmalarının önemli konularından biri bu anıttı. Anıt, kadınların isimlerine veya onları fiziksel olarak temsil eden herhangi bir unsura yer vermeyerek, sadece diktatörlük alından "kaybolan", öldürülen ya da hapsedilen binlerce kadını değil, aynı zamanda siyasal şiddet, işsizlik ve fakirlik karşısında yaşam mücadelesi veren daha çok sayıdaki kadını da onurlandırıyor. Bir çokları için bu mücadele, bugünün şiddet arındırılmış Şili'sinde de halen sürmekte. Tarih kitapları, tarih kitapları, tarihsel anlatının bu küçük bölümüne, ne yazık ki çok az değiniyorlar.

Aslında insan etkileşimine açık tüm mekanlar toplumsal cinsiyet sahibidirler ve kamusal anıtlar da, parklar, caddeler, iş ve ticaret merkezleri gibi kamuya açık alanlarda yer alırlar. Böylesi alanlar genellikle geleneksel erkek gücünü ve kimliğini temsil ederler.⁹ Daha açık bir şekilde söylemek gerekirse, anıtlar sıklıkla erkekleri ve erkek deneyimlerini mercek altına alırlar. İnsan hakları savucuları tarafından, geçmişte yapılan kısımlar için dikilen anıtlar bile, erkekleri mercek altına alırlar, zira yargısız infaz veya savaş suçları gibi belirli bazı ihlallerin

---

⁸ "Un muro transparente que no divide las vidas, que en cualquier tiempo y desde cualquier lugar, nos permite mirar hacia el pasado y hacia el futuro, a través de los rostros ausentes en los carteles que los familiares de las víctimas de la represión llevan apretados al corazón." Bkz.

http://www.noticiasarquitectura.info/especiales/mujeres_en_la_memoria.htm.

⁹ Bkz. Dolores Hayden, *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History* (Cambridge, MA: MIT Press, 1997), 7, ve Martha Norkunas, *Monuments and Memory: History and Representation in Lowell, Massachusetts* (Washington: Smithsonian Institution Press, 2002 / Landover, MD: Rowman and Littlefield Publishers, 2006).

doğrudan mağdurları da, kamusal anma mekanlarını geliştiren yetkililer de genellikle erkeklerdir.

Ancak kadınların çok çeşitli hikayeleri de, giderek artan bir ölçüde, kamusal alanlarda temsil ediliyorlar.¹⁰ Böylesi anıt eserler, zor zamanlarda kadınların gösterdiği kahramanlıklarla ilgili olabildikleri gibi, çeşitli mağduriyet şekillerini de mercek altına alabiliyorlar. Bunlar arasında, genellikle bir utanç örtüsüyle gizlenen cinsel taciz gibi doğrudan veya ailenin ekmek kazanan unsuru olan erkeğin devlet görevlilerince kaçırılmasından sonra, kadının fakirlikle baş başa kalmış dul bir anne olarak yaşamı sürdürmek zorunda bırakılması gibi dolaylı mağduriyet biçimleri var. Bu yenilikler, paradigmanın değişmekte olduğunu ve öykülerin farklı bakış açılarından anlatılmaya başlandığını gösteriyor.

Ancak hafızalaştırma süreçlerinin her zaman, olabildiğince kapsayıcı bir şekilde işlediğini söylemek de mümkün değil. Örneğin, bazı katılımcılar, Santiago anıtında, yaşamda kalanların katılımının yeterli düzeyde olmadığını düşünüyorlar. Bir konuşmacı böylesi enstallasyonların açık ve net bir “bir daha asla” mesajı verebileceğinden duyduğu kuşkuyu ifade etti. Zira Güney Afrika’daki anıtların aksine, bu anıtta ne bir isim vardı, ne de açıkça kadınlıkla ilişkilendirilebilecek bir öğe... Daha çok paylaşılan bir başka eleştiri de anıtın, hızlıca gelip geçen insanları durup düşünmeye sevk etmek için çok da elverişli olmayan, şehrin oldukça işlek ve pis bir alanında yer almasıydı.

Atölye katılımcıları, kadınların öyküdeki rollerinin anımsanabilmesi için, kadınların hafızalaştırma süreçlerine tam olarak katılması gerektiğini düşünüyordu. Ailelerini sıkıntılar karşısında bir arada tutmanın ağır yükünü omuzlayanlar hep Şilili kadınlar olmuştu. Adalet mücadelelerinin temel aktörleri arasında da, her zaman onlar vardı. Rhonda Copelon’un dediği gibi:

İnsanlar erkek bir anıtı baktıklarında onun ne ile ilgili olduğunu hemen anlıyorlar – anlatılan öykü, hepimizin bildiği bir öykü. İnsanlar insan hakları ihlallerinin doğrudan mağduru olan kadınlar hakkında da bir şeyler biliyorlar, ama insanlar kadınların aktivistler ve bakıcılar olarak değişik ve farklı öykülerini bilmiyorlar – oysa hayatta kalmayı mümkün kılan onlar. Bu değişik ve farklı deneyimleri bir anıt esere yerleştirmek zor. Tarihleriyle ve anlatılarıyla çok yönlü, çok yüzlü bir yaklaşıma ihtiyacımız var.

Capelon, bu hikayeleri Hafıza müzesinde anlatabilmeyi ve bu müzenin tasarımına tam olarak katılabilmeyi umuyor.

Bir çok atölye çalışmasının vurguladığı üzere, kadınların diktatörlük altında maruz kaldıkları şiddet, bugünde, değişik biçimlerde devam ediyor. Şili, hala, aile içi şiddet oranında, Amerika kıtasında başı çekiyor. Vasuki Nesiah “bir daha asla” mesajının sadece ulusal düzeydeki çatışma ve baskıları değil, kadınların gündelik yaşamlarında maruz kaldıkları şiddeti de hedef alması gerektiğini söyledi.

---

¹⁰ Önemli örneklerden bir Londra Whitehall’da, Başbakanlık konutunun bulunduğu Downing Sokağı 10 numaranın hemen karşısında yer alan Kadınlar Anıtı.

Bazı katılımcılar başka ülkelerdeki kadın anıtlarından da bahsettiler. Annie Coombs Santiago anıtını Pretoria’da kadın anıtı ile kıyasladı. Pretoria’daki bu anıt, kadınların apartheid’i protesto etmek amacıyla 1956 yılında yaptıkları yürüş anısına dikilmiş. Coombs’a bu yürüyüşü, “1apartheide karşı mücadelede bir dönüm noktası olan siyasal bir eylem” olarak tanımlıyor. Başkan Mbeki tarafından 2000 yılında açılan anıt, Birlik Binalarında bir amfi tiyatrodan yer alıyor. Anıt, metal bir zeminde duran bir bilek taşı biçiminde. Güney Afrika’da bileyleme genellikle kadınların yaptığı, toplumsal cinsiyet sahibi bir eylem ve bu anıt da, Güney Afrikalı kadınların siyasal aktivistler olarak sahip olduklarından oldukça farklı olan bu geleneksel imajı çağrıştırmak amacını güdüyor. Bu anıt, diyor, Coombs “kadınları ulusun annesi olarak gösteren ezberi bozuyor.” Bu anıtlarla Santiago anıtının paylaştıkları bir olumsuzluk da var: her ikisi de kolayca erişilebilir yerlerde değiller.

Doğrudan Mağdurlar ve Yeni Kuşaklar

Gittikçe uzaklaşan bir geçmişte yaşanan travmatik olayların anısına yapılan anıt eserler, anneleri, babaları, ya da büyük anne ve büyük babaları bu olaylardan doğrudan etkilenmiş ama kendileri doğrudan etkilenmemiş yeni kuşakların ilgisini çekmeyi nasıl başarabilirler? Anıt eserlerin de kısıtlı bir ömrü mü vardır? Tasarıma ilişkin ne tür kararlar onların ömrünü uzatabilir? Bir anıt eser sadece tikel bir ihtilafın mağdurlarını anmak üzere tasarlanırsa, bu onun evrenselliğini sınırlandırır ve onu gelecek kuşakların ya da başka kültürlerden insanların ilgisini çekmekten alıkoyar mı? Annie Coombs’un dediği gibi, “anıt eserlerin hem anımsanan olayları doğrudan yaşamış insanlar, hem de gelecek kuşaklar için anlam ifade etmesi gerekir. Bu konferansta neden bazı hatıraları sürekli olarak canlı tutmamız, değişen ve dönüşen bir diyalogun parçası olarak canlı tutmamız gerektiğini anlamaya çalışıyoruz.”

Toplumsal hafızanın tarihsel zaman içinde nasıl evrildiği son derece karmaşık bir soru. Hafıza profili sürekli olarak değişiyor – tıpkı bir tiyatro sahnesinin, kurguladığı sahneyi bir türlü beğenmeyen bir sahne tasarımcısı tarafından sürekli olarak değiştirilmesi gibi. Dün algılanan gerçeklikler zaman içinde geride kaldıkça biçim değiştiriyor ve bugünün kuşakları geçmişe, o zamanın içinde eyleyenlerinkinden farklı merceklerle bakıyorlar. Şili halkı bunu gayet iyi biliyor. On beş yıl öncesinde, Pinochet yıllarının depolitize, tüketimci ortamında büyümüş gençler siyasete karşı aşırı derecede duyarsızdı. Ancak gençliğin bu duyarsızlığı aniden kaybolmaya başladı. Nihayet 2006’da yeni bir üniversite ve lise öğrencileri kuşağı eğitimde reform talebiyle sokaklara çıktığında herkes şaşırıldı. FLASCO yöneticisi Claudio Fuentes, son yapılan kamuoyu yoklamalarında gençlerin insan hakları konularındaki hassasiyetinin anne babalarına oranla çok daha yüksek çıktığını belirtiyor.

Tarihsel hafızanın, travmatik dönemlerin hemen ardından en keskin halinde olduğu ve sonrasında giderek körleştiği düşüncesi her zaman doğru değildir. Almanya’da Holokost hafızasını canlandırmaya yönelik eser ve etkinliklerin evrimi bunun bir örneğidir. Sibylle Quack’ın yorumuna göre, genç Almanlar İkinci Dünya Savaşının bitiminden kırk yıl sonra, Amerikan televizyon dizisi “Holocaust” ile birlikte hassasiyet geliştirdiler:

[Genç Almanlar] aniden farkına vardılar ki, milyonlarca insan, Yahudi aileler, çocuklar, erkekler, kadınlar anne babalarının ait olduğu kuşağın zulmüne uğramış ve katledilmişti. Çoğunlukla isimsiz rakamlar şeklinde belli belirsiz bilinen, ölü bedenlerin resimlerinde

simgeleşen, kabullenilmesi mümkün olmayacak ölçüde dehşetengiz o gerçek, bu TV dizisi sayesinde bir yüz kazanmıştı. 1980'lerin başından itibaren genç bir kuşak yurttaş gruplarında ve girişimlerinde örgütlendi, tabandan tarihçiler çıktı ve öğrenciler kendi şehirlerinde ve mahallelerindeki Yahudilerin başlarına neler geldiğini araştırdılar.

Almanların eğilimlerindeki bu kuşaklararası kayma olmaksızın, Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın inşa edilmesi de muhtemelen mümkün olmayacaktı. Söz konusu anıt Alman Yahudilerinin girişimi ile yapılmış değildi; aksine, inşaatın yarattığı tartışmada da gözlendiği üzere, bir bütün olarak ülkenin bilincinde yaşanan bir değişimin sonucuydu.

Almanya örneğinde kuşaklar arasında yaşanan tavır değişikliği, hafızalaştırmanın zamanlaması ve niteliği üzerinde büyük etki yaptı. Ancak neden-sonuç ilişkisi ters yönde de işleyebilir. Anıtların kendileri de genç insanların tavırlarında değişikliğe yol açabilir. Bu ihtimal pratik bir soruyu da gündeme getiriyor. Anıtların gelecek nesiller üzerindeki etkisini azami kılmak için yapılması ve yapılmaması gerekenler var mıdır?

Santiago'daki Villa Grimaldi Barış Parkı'nın yöneticisi Margarita Romero, Vicdan Mekanlarının geçmişe dair yeni bilgiler aktarmakla kalmayıp, genç insanların eleştirel düşünmesini ve toplumsal katılımını teşvik eden yeni katılım kültürleri yaratması gerektiğini savunuyor. Bu amaçla Barış Parkı, işbirliği yaptığı onu aşkın okuldan öğrenci ve öğretmenleri bu işkence ve tutuklama mekânını görmeye, burada yaşanan hak ihlalleri ile buna destek veren yapı ve kültürler hakkında bilgi edinmeye davet etti. Ardından, öğrenci ve öğretmenlerin bugün okullarda yaşadıkları yabancı düşmanlığı, ırkçılık, anti-Semitizm, zorbalık ve ifade özgürlüğü türünden insan haklarına yönelik tehditler hakkında tartışmalara ev sahipliği yapan Park, katılımcıların buradan edindikleri dersleri kendi gerçekliklerine uygulamalarına yardımcı oldu. Romero'nun tarifıyla, bu programlar sadece aktardıkları bilgilerle değil, insan hakları kültürünün inşasında hayati rol oynayan yeni bir etkileşim biçimini teşvik etmesinden ötürü de okul müfredatına anlamlı bir katkı yaptılar:

Barış Parkı yakın geçmiş hakkında, ülkedeki pek çok eğitim kurumunda var olmadığını bildiğimiz türden bir tartışma alanı açıyor. Otoriter bir okul kültürünün devamı, geçmişteki baskıcı iklimin kalıntıları, tartışma, çatışma ve farklılığa yönelik korku bizleri acılı deneyimlere yakınlaşmaktan kaçırıyor, ancak ... insan hakları konusunda daha bilinçli bir toplum umuduna dönüştürülmesi mümkün.

Bu programın başarısından yola çıkan Barış Parkı, okullar için Villa Grimaldi'nin tarihi hakkında gezici sergiler düzenledi ve 12 okuldan 180 genci bu sergilerde rehberlik yapmak üzere eğitti. Bu gençler aynı zamanda, kendi okullarında bu sergilerin gündeme getirdiği konular hakkında öğrenci ve öğretmenler arasında diyalogun başlaması ve bunlara ilişkin öğrenci ve öğretmenlerin birlikte neler yapabileceği konularında da öncülük yapıyorlar.

Rusya'da, Perm-36'daki Gulag Müzesi de Stalinizmden alınacak derslerin yeni kuşaklara aktarılması için, öğrencilere geçmişte ne yaşandığını öğretmenin ötesine geçmek gerektiğinin farkında: Yeni iletişim ve tartışma biçimlerine alan yaratarak öğrencileri toplumsal katılım konusunda eğitmek gerekiyor. Müzenin "Benim Haklarım Var" programı öğrencileri, kendi aileleri ve komşularıyla, siyasi baskı dönemini nasıl yaşadıkları hakkında mülakatlar

yapmaya, böylece Sovyet denetim politikalarının insani maliyetlerine dair yeni tartışmalar başlatmaya davet ediyor. Bunun ardından, öğrenciler özgürlüğü nasıl tanımladıkları, yurttaş bireylerin özgürlüğün korunmasındaki rolünün ne olduğu hakkında bir tartışmaya katılıyorlar. Bu tartışmalar okullarda öğretilmeyen konuları ele almakla kalmıyor, ayrıca bunu yerel okulların otoriter kültürüne ters, hiyerarşi içermeyen, açık bir tartışma şeklinde yapıyor.

Geçmişteki insan hakları ihlallerini hatırlatmayı amaçlayan eser ve etkinliklerin pek çoğu, yeni kuşakların benzer ihlallerin tekrar yaşanmaması için mücadele etmelerini sağlamayı hedefler. Kimi katılımcıların çalışmaları gösteriyor ki, bunu başarmak için genç insanlara neler yaşandığını anlatmaları yeterli değil; geçmişte yaşananların genç insanların bugünkü deneyimleri ile ilişkisi hakkında yeni diyalog alanları yaratmaları da gerekiyor. Bu alanlar gençlerin eleştirel düşünce becerileri, sorgulama cesareti ve şiddete başvurmeyen katılım modelleri geliştirmesini sağlamalıdır –ki, bunlar insan hakları kültürünün temellerini oluşturur.

Turistler ve Turist Olmayanlar

Hafıza mekânlarını mali açıdan yaşayabilir kılmak aslında zorlu bir mesele olsa da, bir mekan veya müzenin inşasına dair planlar tartışmaya açıldığında bu meseleye hak ettiği önem her zaman verilmiyor. Mekanların hükümetlere bağımlılıklarını ve siyasi iklimdeki ters değişimler karşısındaki zayıflıklarını azaltmak için, mümkün olduğunca mali açıdan kendi kendilerine yeterli olmaları arzu edilir şüphesiz. Örneğin Şili’de, hafızayı canlı tutmaya yönelik mekanları daha görünür kılp, daha çok ziyaretçi çekmek için yapılacak daha çok iş var. Hâlihazırda turist haritalarında yoklar, oysa Şili her yıl daha fazla ziyaretçi çekiyor ve siyasi baskı geçmişiyle belki de Güney Afrika kadar ünlü.

Güney Afrika ticari sponsorlarla çalışmakta oldukça deneyimli, her yıl on binlerce turist Robben Adası ve Anayasa Tepesi gibi hafıza mekanlarını ziyaret ediyor. Ancak Darryl Peterson’un da teslim ettiği gibi, turizm Anayasa Tepesini ekonomik açıdan yaşayabilir kılsa da, mekanın bütünlüğünü tehdit etmesine izin verilmemeli. Konferans sırasında, “yakınlarda bir Amerikan şirkettinden bu mekanda bir ‘rave parti’ düzenleme karşılığında 45,000 rand tutarında bir teklif aldım” diye açıkladı. “Para işime yarardı, ama bunu Anayasa Tepesi’nin temsil ettikleriyle nasıl bağdaştırabilirim?”

Louis Bickford da, Fas’ın hakikat komisyonunun önerisi uyarınca eski gözaltı merkezlerini “tarihsel hafıza” mekanlarına dönüştürecek programı için paraya ihtiyaç duyduğunu, bir yandan da devasa turizm potansiyeli olduğunu vurguladı. Mekanları Disneyland’a çevirmeden turizm potansiyelinden faydalanmak nasıl olabilir?

“Evet, büyük riskler söz konusu” diyerek katılıyor Abdelhay Mouudden, özellikle Fas’ın şimdiden dünyanın önde gelen turizm uğraklarından biri olmasından ötürü. “Paraya sıkıştığı belli olan Villa Grimaldi ile fazlasıyla tüketilmiş Robben Adası arasındaki farka bakın. Bir orta noktası olmalı. Mekanlarımızı turistlerin merakına hitap eden basit çekim alanlarına çevirecek ölçüde turizme açılmaktan sakınmalıyız.”

Her yıl aralarında dört kıtadan profesyonellerin, akademisyenlerin ve sanatçıların da olduğu binlerce ziyaretçi çeken mekanları yöneten müze temsilcilerinin katıldığı bir çalıştayda turizm konusu ele alındı. Tartışmanın açılışını yapan Katie Hite, kutsal hafıza mekanları ile turizmden aynı anda bahsetmeyi tuhaf bulduğunu ifade etti. Katılımcılardan sessizce anma ve tefekkür yapılan bir mekanda turist kabilelerini hayal etmelerini istedi. Böylesi bir alanın şamatacı kalabalıklar, duvar yazıları, çöp, gürültülü müzik sesi ve hediyelik eşya tezgahlarıyla işgal edilmesini tahayyül edebilirler miydi? Yoksa dikizleme hali (travma turizmi) onları irkiltir miydi?

Villa Grimaldi'den kurtulanlardan Pedro Matta diktatörlüğün bitişinden sonra Şili'ye gelen yabancı ziyaretçilerin kendi ülkelerine insan haklarına bağlanarak döndüklerini düşünüyor; nitekim en önemli olaylardan bazıları, örneğin Letelier davası ya Pinochet'nin Londra'da tutuklanması ülke dışında gerçekleşti.

Ulusal Medeni Haklar Müzesinin yöneticisi Beverly Robertson, müzenin Martin Luther King'in ölümünü hem çığır açıcı bir olay hem de daha geniş anlamda medeni haklar ve kölelik ile bir ulus olarak Birleşik Devletlerin doğuşu hakkında tartışma açmayı sağlayan can alıcı bir başlık olarak ele aldığını söyledi. Müze tanınmış bir turistik cazibe merkezi.¹¹ Turistik haritalarda yer alıyor olsa da, müzenin çok katı kuralları var; örneğin müzenin misyonu ile ilişkili olmayan olaylar (mesela düğünler veya partiler) için mekanın kiralanmasına izin verilmediğini belirtti Robertson.

Senegal'deki Gorée Adasında bulunan ve her yıl binlerce turist ziyaret ettiği Köle Evi'nin müdür yardımcısı Eloi Coly, mekanı korumanın önemini vurguladı. "Her gün yaklaşık 300 ziyaretçi tekneyle geliyor; bunların üçte ikisi yabancı. Köle Evi'nde fazla yer yok ve çok sayıda çocuk da kabul ediyoruz. Bazen duvarlara yazı yazıyorlar ki, binanın bütünlüğünü bozacağından buna izin veremeyiz. Bu nedenle aynı anda gelecek ziyaretçilerin sayısını sınırlıyoruz."

Çalıştay katılımcılarından biri "duvar yazıları olumlu da olabilir" dedi. "Neden duvarları çocukların üzerine yazıp çizilebileceği kağıt veya tuvalle kaplayıp, sonra da bunlarla bir sergi yapmayalım?"

Los Angeles'teki Japon Amerikan Müzesi'nde kürator olan Sojin Kim ise çoğu vakada, bu türden mekanlarda turizmin gelişmesinin kaçınılmaz olduğunu düşünüyor –ve amaç bu mekanlarda önemli tarihi olaylar hakkında bilgiyi muhafaza etmek ve yaymak ise istenir bir şey de olabilir pekala.

Ancak mekanların ve mekan yöneticilerinin hepsi bu amaca öncelik vermeyecektir. Kim de, örneğin Japon kökenli Amerikalıların II. Dünya Savaşı sırasında kapatıldığı mekanların farklı şekillerde muhafaza edildiğine dikkat çekiyor. Bazı kampların parçaları (bir tarla, bir mezarlık) Ulusal Tarihi Nişan olarak tanımlanmış; en az iki kamp ise, mekanların tarihini

---

¹¹ Budget Travel dergisine göre, bu müze Amerika'da her çocuğun 15 yaşına gelmeden ziyaret etmesi gereken 15 adres arasında. NCRM'nin basın bülteninde aktarıldığına göre, derginin Mayıs 2007 sayısında ve Family Travel Handbook yayınında, "ailelerce mutlaka ziyaret edilmesi gerekenler" listesinde de bu müzeye yer veriliyor.

muhafaza etmek için çalışan ABD Ulusal Park Hizmetleri'nin yönetimine verilmiş. Doğu Kaliforniya'daki Manzanar Ulusal Tarihi Mekanı bunlar arasında en gelişmiş olanı. Süregiden çalışmalar arasında ülkenin dört bir yanından insanları çeken yıllık hac programı, sahanın kimi bölümlerinin (örneğin bu kampta kalanların yarattığı bahçeler) kazılması ve restorasyonu ile Japon kökenli Amerikalıların II. Dünya Savaşı sırasında kapatılmalarının hikayesini anlatan derinlemesine bir sergiyi içeren bir yorumlama merkezi bulunuyor. Bu mekan büyük sayılarda ziyaretçi alıyor; bu ziyaretçiler genellikle Mamoth veya Tahoe Gölü gibi tatil beldelerine giderken bu küçük kasabadan geçenler oluyor. Geçmişte pek de bilinmeyen bu hikaye eski kamp mekanındaki kazılarla ortaya çıkarıldı, görünür kılındı ve şimdi de kamuyla paylaşılıyor.

Kim, Arizona'da, Amerikan yerlilerine ayrılmış bölgelerde bulunan iki kamptan biri olan Gila River kampının buna tezat oluşturduğunu belirtti. Gila River Yerli topluluğu kamp mekanına yönelik turizmi tasvip etmiyor ve erişimi ciddi ölçüde kısıtlıyor. Geçmişte burada tutulmuş olanlara giriş izni veriliyor, ancak onların dışında mekanı ziyaret etmek isteyenlerin önceden toplulukla görüşmeleri ve özel düzenlemeler yapılması gerekiyor. Manzanar'ın aksine binalar muhafaza edilmemiş, bahçeler kazılmamış; yine de anma amaçlı üç işaret yerleştirilmiş. Öte yandan topluluk kampın kalıntılarını kaldırmış veya kapatmış da değil. Aksine eski kamp yeri boş halde, etrafında tarım yapılmakta. Bu durumda ve muhafaza çabası olmaksızın bırakılırsa, bütün izler doğanın etkisiyle zamanla yok olacak. Bir olayın hafızalaştırılmasında Manzanar'dan farklı bir yaklaşımı yansıtıyor. Bu yaklaşımın da gerisinde hürmet ve saygı var, ancak olayı dışarıdan gelen insanlar veya turistler için yorumlamıyor.

Peru da popüler bir turist uğrağı, ancak hafıza mekanlarına turist haritalarında yer verilmemiş. "Ağlayan Göz" isimli anıtın tasarımcısı Lika Mutal, devletin mali kaynak aktarmadığı durumlarda gelir sağlamak ve bölge insanlarına bir gurur kaynağı olması için turizmin teşvik edilmesi gerektiğine inanıyor. Örneğin bir kitapevi, kahve içilen mekanlar, dinlenme mekanları ve anıtın tarihsel arka planına dair yayınlar sunulması sayesinde devletin yardımına gerek olmadan bu türden hafıza mekanlarının geliştirilebileceğini söyledi.

C. Kamusal Anıtlar: biçimler ve süreç

Toplumların geçmişi hatırlayış biçimlerindeki geniş kültürel farklılıklar ile yerel siyasi ve ekonomik bağlamlardaki farklılıklar, hafızayı yaşatmaya yönelik eser ve etkinliklere dair bir şablon oluşturmanın akıllıca olmadığını gösteriyor. Fas'taki Eşitlik ve Uzlaşma Komisyonu'nun (*Instance Equité et Réconciliation, IER*) üyesi Abdelhay Moudden konuşmasına, hafızalaştırma ile demokrasinin ilişkisine dair alaycı bir ifadeyle başladı: "Fas'ta bizim anıtlarımız yoktur ve bir demokrasi olduğumuz da söylenemez. Fas müzeleri, heykelleri veya anma plaketleri olmayan bir krallıktır. Tarih öylesine gündelik hayatımızın parçası ki, anıtlara veya ikonlara ihtiyacımız yok. Bu durumdan ötürü özür dileyecek değilim; bu da geçmişle yüzleşmenin bir başka şekli. Anıtlar yaratmak bizim için bilinmedik bir alan."

Ancak IER'nin krala sunduğu, kralın da onayladığı rapor hafızayı yaşatmaya yönelik eser ve etkinlikler önerdi ve ülkenin beş bölgesinde, insan haklarına, mağdurların yaşam öykülerine

hasredilmiş kütüphaneler ile STÖ'lerin birbirleriyle diyaloga girebileceği ve projeler geliştirebileceği alanlar içeren kültür merkezleri şeklinde ıslah edilmek üzere sekiz eski gözaltı merkezini belirledi. Hükümetin, IER'nin desteklediği bu projeler ile yakınlarda eklenen İnsani Kalkınma Komisyonu'nun çalışmasını bağdaştırmanın yollarını bulması gerekiyor. Moudden ısrarla, en temel hizmetlerden yoksun yoksul topluluklara, hayati önemdeki kalkınma projeleri pahasına insan haklarını ve anıt mekanlarını dayatmanın mümkün olmayacağını söyledi. Çölün ortasında inşa edilmesi önerilen bir çelik soyut heykelin maliyeti 600,000 ABD doları, nakliye maliyeti ise 8,000 ABD Doları. “Akan suyu olmayan bir topluluğun göbeğinde bu modern çelik heykeli tahayyül edebiliyor musunuz?” diye sordu. Çözüm gerektiren başlıca zorluklardan biri, hafızayı yaşatmaya yönelik sanat ile yerel toplulukların ihtiyaçlarını bağdaştırmak, Batıyı kopyalamakla yetinmeyip yerel bağlama ve kültüre hitap edebilen bir simgesel ifade biçimini bulmak.

Mağdur grupları ESMA Donanma Akademisinin bahçe duvarlarını, burada gözaltına alınıp kaybedilen binlerce insanın resimleri ile donatıyor.

Tıpkı hafızalaştırmanın kendisi gibi, hafızayı yaşatmaya yönelik sanat da çeşitlilik içeriyor ve bağlama göre farklılık gösteriyor. Pek çok Latin Amerika ülkesinde, bu sanatın örnekleri yerleşik anıt geleneklerinin yanı sıra yerel görenekleri de yansıtıyor. Çoğu Latin Amerika şehrinin merkezî meydanlarında, bağımsızlık mücadelelerinin kahramanlarının at üstünde heykelleri, devlet adamlarının büstleri veya on dokuzuncu yüzyılın savaşlarını yâd eden anıtlar bulunur. Daha yeni bazı anıtlar, örneğin La Moneda hükümet sarayının karşısındaki, devrik başkan Salvador Allende'nin bayrağa sarılı heykeli ya da Santiago'nun merkez mezarlığında “kayıplara” adanmış anıt, bu resmî şehir geleneklerini yansıtıyor. Oysa Şili'deki kimi daha küçük anıtlar tarz bakımından, yollardaki ölümcül kaza yaşanan mekanları işaretleyen, yas tutanların yapıp yıllarca koruduğu ve *animitas* adı verilen küçük, çiçeklerle bezeli türbelere benziyor. Her ailenin sevdiklerini yâd etmek için kendilerinin yapıp tasarladığı birer tabletin yer aldığı, Paine'deki “kayıplara” adanmış anıt, bu türden bir el yapımı *animitas* özelliklerini taşıyor. Başka bir örnek de, 1985'te kaçırılıp katledilmiş üç diktatörlük kurbanının cesetlerinin bulunduğu yerde, yol kenarındaki Quilicura türbesi.

Anıtsal biçimler bizleri bir içsel yolculuğa çıkararak, insan vahşetiyle yüzleşmeye teşvik edebilir. Lima'daki "Ağlayan Göz" anıtı vakar ile içebakışı ve hakikatin dile getirilişini bir araya getirmeyi başarıyor. Anıt, iki yanında Peru'nun 20 yıllık iç savaşında ölen 27,000 kişinin isimlerini taşıyan taşlarla bezenmiş bir çakıllı yoldan oluşuyor. Kıvrılarak ilerleyen yol, İnka tanrıçası Pachamama'yı simgeleyen büyük bir ağlayan kayaya çıkıyor. Yaratıcısı Lika Mutal'ın ifadesiyle, "Labirent 800 metrelik bir yürüyüş yolu şeklinde uzanıyor, bu sırada yaşları 0 ile 90 arasında değişen insanların isimleri [düz taşlara kazınmış], yaşam ve ölümle yüz yüze gelen ziyaretçinin ruhunu kaplıyor. Birbirine yaslanmış kurbanların isimlerinin önünde farklılıklarımız ve kendi hakikatlerimiz sığlaşıyor; insan kendi hayatıyla ve kendi vicdanıyla yüzleşiyor."

İsimleri taşlara kazıyan büyük bir gönüllüler grubu, anıtı yaratma süreci içinde mağdurlar hakkında farkındalığı da uyandırdılar. Mutal bu yoldaki yürüyüşü meditasyona benzetti: "bir anıt bu bilinci uyandırabilir ve insanı kendi başlangıcına, kendi sezgilerine döndürerek, onları And bölgesinin ruhani öğretmenlerinin, kalbi tedavi etme yeteneği anlamında *munay* adını verdiği o beceriye ulaştırabilir. Bu kaynak, içebakışın ve diyalogun başladığı yer olabilir."

Anıtları sadece mağdurları anmak için değil de geçmişe dair bir diyalogu kışkırtmak amacıyla da kullanmak sanatçıların karşısına özel bir zorluk çıkarıyor. Berlin'deki Humboldt Üniversitesi'nden Ralph Buchenhorst şu tespiti yapıyor: "sanatsal iletişimin kitlesel imhaya görünür bir biçim verme becerisinin olup olmadığı bir sorgulama konusu." Holokost insancıl geleneklerle birlikte sanatın biçimsel geleneklerini de sorgulanır kılıyor; nesnelere, işaretler veya binalar o dehşetin boyutlarını nasıl temsil edebilir veya içerebilir ki? Peter Eisenman'ın tasarladığı Katledilen Avrupa Yahudileri Anıtını oluşturan inişli çıkışlı bir zemin üzerindeki 2.700 adet beton blokun amacı ziyaretçilerde bir tedirginlik, dengesizlik ve yalnızlık hissi uyandırarak, ciddiyetle kendi içlerine bakmaya yöneltmek. Ancak bir defa inşa edildikten sonra, böylesi bir anıt onu planlayanları dahi şaşırtacak, hatta rahatsız edecek şekillerde kullanılabilir. Berlin'deki anıt örneğinde mesela, çocuklar kısa sürede farklı yükseklikteki beton blokların müthiş oyun imkanları sunduğunu fark ettiler; yetişkinler bunları fotoğraflarında arka plan olarak kullandılar ya da aralarında piknik yaptılar; bir girişimci de yakınında bir kafeterya ve hediyelik eşya dükkanı açtı. Planlayanlar için bu türden dönüşümler bir anıtın mesajını sulandırabilir ya da tahrif edebilir. Öte yandan, madem diyalogu teşvik etmek istiyoruz, halkın anıtlarla etkileşimi üzerinde fazla denetim uygulamak istenir bir şey midir?

Ticari mekanlar bile geçmişe referanslarla donatılarak, hafızalaştırma için yeni bir alan haline gelebilirler. 1993'te ABD'den ülkesi Lübnan'a dönen Bernard Khoury, iç savaşın ardından Beyrut'un yeniden inşasında rol oynamak amacındaydı. "Yanlış cephede faaliyet gösterdiğimi anlamam birkaç yıl, kağıt üzerinde kalmış bir çok mimari tasarım ve yarıda kalmış bir çok projeden sonra mümkün oldu. Benim beklediğim yeniden inşa projesi hiç gerçekleşmedi." Khoury'nin anlattığına göre, Beyrut şehrinin iç kısımlarının yeniden yapımı, Solidere adında bir özel şirket tarafından üstlenildi. Bu şirket en yeni şirket mimarisi tarzlarını taklit etti, kimi önemli mekanlar için uluslararası üne sahip yıldız mimarları işe aldı ve ardından işleri "uysal" yerli mimarlara devretti. Bu tarz, bir hafıza kaybı, geçmişten koruyacak bir aşılama gibiydi. "Hiçbir Lübnanlı mimarın Solidere bölgesindeki bu önemli alanlarda inşaat yapma yetkisi

yok. Lübnanlılar olarak bizlerin siyasi açıdan simgesel önemi olan böylesi bir alana müdahale edemiyor olmamız üzücü bir durum.”

Hayal kırıklığına uğrayan Khoury özel sektöre döndü, günümüz Beyrut’unun tezatlarını yansıtan, kozmopolit zenginlere hitap eden gece kulüpleri ve restoranlar türünden eğlence projelerinde uzmanlaştı. Khoury’nin projelerinden biri, pahalı bir suşi barı, düzenli akan sudan ve hatta pencerelerden yoksun mültecilerin kullanmaya devam ettiği metruk bir binaya komşu. 1976’da Filistinli mültecilerin katledildiği boş bir alanda inşa edilmiş diskoteği, yeraltından yalnızca geceleri ortaya çıkıyor. Khoury’nin binaları bu zalim tezatları yüceltiyor. “Benim eğlence mekanı projelerim, farklı toplumsal gerçekleri fark etmeyi ve onlarla yüzleşmeyi içeriyor, bu konuları görünür kılmaya çalışıyor. Bu anlamda bu projeler güncel bağlamın tümüyle içinde yer alıyor.” Şehrin iç kısımlarını dolduran, Lübnan’ın tarihini belirleyen şiddetli çatışmaların tüm görünür izlerini silen, sakinleştirici iş merkezlerinin aksine, onun binaları ziyaretçileri rahatsız etmeyi hedefliyor.

Çalıştay katılımcılarından bazıları, Khoury’nin yaklaşımının olası sonuçları konusunda tedirgin olmuştu. “Disko hafızanın silinmesi ile ayakta durmuyor mu? İçinde burasının acı çekilmiş bir yer olduğuna dair hiç işaret yok muydu?” diye sordu bir katılımcı.

“Bu siyasi bağlamda, ahlaki ifadelerin alıcısı yok” diye açıkladı Khoury. Geleneksel anıtlar anlamsızlaşıyor. “Geçmişte iç savaşın, bugün de ‘barış’ın aktörleri aynı kişiler ise ne yapabilirsiniz ki? Lübnan’da iç savaşın kurbanlarını hatırlatmayı amaçlayan hiçbir anıt yok.” Anıtları aslında var olmayan bir kamusal alana bağlamaya çalışmak yerine, Khoury utanmaksızın kapitalizm ve kalkınma ile uzlaşıyor ve hafızayı günlük özel faaliyetlerin merkezine, hatta hazcı etkinliklerin merkezine yerleştiriyor.

Süreci sonucun bir parçası kılmak: Topluluklarca inşa edilmiş hafızalaştırma

Hangisi daha önemli: kim, nasıl ve nerede hatırlayacak sorusuna dair tartışma ve bu kararların alınma sürecinin demokratik niteliği mi, yoksa nihai sonuç mu? Quack’ın ifadesiyle: “Holokost ve Holokost anıtları hakkındaki tartışmalar, duygusal tezatlar, utanç ve çoğu zaman muhalefet içerir. Aynı zamanda, bu mücadeleler hafızayı canlı tutar ve demokratik karar alma sürecinin bir parçasıdır.”

Hafızanın yaşatılmasına yönelik pek çok proje, toplumun tartışmalara ve eser veya etkinliklerin bizzat yapımına katılması yoluyla demokratik değerleri ve pratikleri teşvik etmeyi amaçladı. Güney Afrikalı protestocu öğrenci Hector Pieterse’nin 1976’daki Soweto ayaklanmasında öldüğü yerde dikilen anıt bir cevap sunuyor. Yasmin Sooka’ya göre, “Genç küratör Ali Hlongwane anıtı toplumun sahiplendiği bir proje yapmayı başardı. Devlet tarafından desteklenen diğer pek çok projenin aksine, kapsayıcı, görüşlerin çeşitliliğine izin veren bir süreç oldu ve gençlerin geçmişin meseleleriyle ilgilendiği bir alan olmayı başardı.”

Bazı projeler, o önemli günlerde öğrencilerin kat ettiği yolun haritasını çıkarmayı amaçladılar. 15 Haziran Vakfı (projeden sorumluydu) ve Johannesburg Yolu Konseyi ayaklanmayı başlatanın ne olduğunu, başlıca aktörlerin kimler olduğunu ve olayların ne şekilde hafızalaştırılması gerektiğini tartışmak üzere çalıştaylar düzenledi. Sooka’nın anlattığı üzere,

bu olumlu deneyimde önemli nokta, küratör ekibin anıtı, civardaki yerellikle yaşayan bağlar kuracak bir hafızayı yaşatma etkinliği olarak düşünmeleri idi.

Ayaklanma rotasının haritasının çıkarılması, topluma ve ayaklanmaya katılmış olanlara adaletsizliğe karşı yaptıkları mücadeleyi yeniden kurma imkanı sundu. Bir diyalog fırsatı yarattı. En önemli katkısı, deneyimlerin çoğulluğunu ve çeşitliliğini gündeme getirmesiydi. Hafızayı statik ve yekpare bir kolektif şeklinde inşa etmek isteyen tarih mefhumuna karşı çıktı.

Ralph Buchenhorst, hafızayı yaşatmaya yönelik sanat işlerinde seslerin çokluğunun nasıl kavramsallaştırılabileceğini sordu. Holokost hafızasını yaşatmayı amaçlayan Alman sanatından verdiği yakın tarihli örneklerin, izleyiciyi bir yazara ve aktöre dönüştürerek, anıtı ise sanatçı tarafından tasarlanmış sabit bir varlık yerine açık uçlu bir süreç haline getirerek hafızayı “demokratikleştirmeye” giriştiklerini vurguladı. En iyi örnek, Jochen Gerz’in Hamburg’daki faşizm karşıtı anıtıydı; söz konusu anıt 12 metre yüksekliğinde, yavaşça zemine kaybolan kurşun kaplamalı bir sütun. Almanya ile Arjantin’i karşılaştıran Buchenhorst, Rodolfo Aguerrebery, Julio Floress ve Guillermo Kexel gibi kimi Arjantinli sanatçıların, bir nesne ya da sabit bir sergi ile temsil edilmeyip, performansın gerçekleşmesi sırasında hafızanın yeniden yaratıldığı işler ürettiklerini vurguladı.

Bir başka örnek de Şili. Santiago yakınındaki Paine kırsal bölgesinde, diktatörlüğün ilk yıllarında “kaybolan”, o bölgeden 70 tarım işçisini (Şili’nin diğer bölgelerine kıyasla en yüksek rakam) yâd eden bir anıt var. Anıtta yer verilen her bir “portrenin” tasarlanmasına işçilerin aileleri de katıldı. Kurbanlardan birinin torunu olan Juan René Maureira şöyle anlatıyordu:

Ana fikir, insanları onlara dair hatıralarımızla, onların özellikleri ve insan olarak tutku ve ilgileriyle anmaktı. Genç veya yaşlı, tüm aile buna katılabilirdi ve aslında bir iyileşme süreciydi. O günlerin dehşetinden uzaklaşmak istiyorduk. Dehşet ve korku insanı felç edebiliyor. İnsanlıktan çıkaran hatıralardan kurtulmak ve duygusal merkezimize geri dönmek istedik. Bunu yapmanın en iyi yolu sevdiklerimizi gerçekten oldukları haliyle, en azından bizlerin onları anımsadığımız halleriyle hatırlamaktı.

Yoğun bir otoyolun yakınında, nazik bir şekilde yerleştirilmiş olan anıt, belli ki And dağlarının hatlarını andıracak şekilde, farklı yükseklikte direklerin sıralar halinde dizilmesiyle oluşmuş. Direklerin arasındaki zeminde 70 adet renkli mozaik tablet bulunuyor, bunların her biri kurbanların birini temsil ediyor ve hayatta kalan yakınları tarafından yapılmış. Birkaçı doğrudan siyasi içerikli (örneğin bir tanesi, darbeden sonra yok edilmiş yasadışı bir sol grup olan MIR’in logosunu içeriyor). Ancak çoğu hafızalardan süzülen gündelik sahneleri resmediyor, genellikle sevecen bir mizah içeriyor ve tanıdık imgelerle süslenmiş: bir at, bir güvercin, bir traktör, bir ahır ve her yerde karşımıza çıkan dağlar.

Paine anıtı başarısını belki de, Paine’in sıkıca kenetlenmiş bir tarım topluluğu olarak kalmış olmasına borçlu (darbeden sonraki baskı dönemine iştirak etmiş toprak sahipleri bile hala civarda yaşıyor). Soweto ve Paine gibi toplulukların tarihsel sürekliliği, bir metropolisin dağınık yaşam tarzına oranla etkileşim ve diyalogu daha fazla teşvik ediyor olabilir. Öyle de

olsa, hangi ortamda olursa olsun, toplumun hafızaya sahip çıkmasını sağlamanın yolu belki de, insani ölçüğünü korumak ve birleştirebileceği gibi yabancılaştırıcı etkisi de olabilecek tarihi ve siyasi soyutlamalardan kaçınmaktan geçiyor. Fikirler ve siyasi idealler beklenmedik şekillerde değişebilir, oysa insani nitelikler ısrarla sabit kalırlar. İzleyenin duygudaşlık kurmasını, kültür ve kuşak engellerini aşmasını sağlayan da bu hemen fark edilebilir insanlık boyutudur.

Stalin döneminden 1980'lerin sonuna dek binlerce siyasi mahkumun tutulduğu, bugün Gulag Müzesi olarak korunan Perm-36'yı ziyaret eden eski mahkumlar.

D. Devletlerin Rolü ve Yükümlülükleri

Devletler, basın özgürlüğü ya da iktidarın kısıtlanması ve denetlenmesi türünden demokratik yapı ve ilkelere bağlılıkları açısından sorgulanıyor ve hesap soruluyorlar, ama geçmişin hatırlanması yaklaşımları açısından sorgulanmıyorlar. Tarihin ve hafızanın bastırılması ya da ihmal edilmesi, diğer baskı biçimlerinin hem öncüsü hem de hızlandırıcısı işlevi görür. Ancak, geriden geliyor olsa da geçmişle yüzleşmede devletlerin rolüne ilişkin standartlar belirmeye başladı. Louis Bickford açılış tebliğinde, kitlesel kıyım ve insan hakları ihlalleri dönemlerinde devletlerin uluslararası hukuk uyarınca en az dört türden yükümlülüğü olduğuna işaret etti: Kurbanlar ve failler hakkında gerçeği belirlemeliler, faillerin cezai sorumluluklarını takip etmeliler, mağdurlar için tazmin ve telafi programları geliştirmeliler ve bir daha tekrarlanmamasını sağlayacak önlemler almalılar –ki bu da genellikle kurumsal reformlar yapma yükümlülüğü şeklinde anlaşılır. Hatırlama görevi bu kategorilerin hiçbirine tam olarak uymuyor. Öte yandan en az üç tanesi tarafından ima ediliyor. Hakikatin tespit edilmesi görevinde ima ediliyor; mağdurlar ve aileleri için bir tür simgesel tazminat işlevi görebilir; güncel konular hakkında kapsayıcı diyalog mekanları olarak düzenlenmeleri halinde, hafızayı yaşatmaya yönelik eser ve etkinlikler demokratik değerlerin ve insan haklarına saygı kültürünün güçlenmesine hizmet edebilirler.

Yeni belirlemekte olan bir norm, geçmişteki kısımların hatırlanması ve onlarla yüzleşilmesi yükümlülüğünü getiriyor.¹² Örneğin bazı Birleşmiş Milletler standartları açık. Hem Joint İlkeleri hem de güncellenmiş Joint/Orentlicher İlkeleri hatırlama sorumluluğuna vurgu yapıyorlar. Holokost'un hatırlanması hakkında, BM Genel Kurulu tarafından Kasım 2005'te kabul edilen 60/7 sayılı karar üye devletleri, "gelecekte soykırım fiillerinin olmasını engellemek amacıyla" Holokost hakkında eğitim programları geliştirmeye davet ediyor. Holokost inkarını reddediyor ve eski toplama kamplarını hafıza mekanları olarak korumuş olan devletleri övüyor. Uluslararası insan hakları hukukunun geniş kapsamlı ihlallerinin ve uluslararası insancıl hukuka yönelik ciddi ihlallerin mağdurlarının tazmin ve telafi haklarına dair, Genel Kurul tarafından Aralık 2005'te kabul edilmiş Temel İlkeler ve Rehberlerin öngördüğü tazminat uygulamalarından biri de devletlerin, "mağdurlara anma ve takdir sunması" ve "uluslararası insan hakları hukuku ve uluslararası insancıl hukuk eğitimi ile her düzeyde eğitim malzemelerinde gerçekleşen ihlallerin eksiksiz bir anlatımını" vermeleri. Şili, Güney Afrika, Peru, Fas ve başka ülkelerde kurulan resmî hakikat komisyonları tavsiyelerinde, mağdurlar için simgesel tazminat teşkil edecek anma merasimlerine de yer verdiler.

Bu gelişmekte olan normlara rağmen, devletlerin toplumsal hafızalaştırma ve Vicdan Mekanları hakkındaki uygulamaları tutarsızlık arz ediyor. Eski Gulag kampı Perm-36'daki anıt müzenin yöneticisi Victor Shmyrov, konferansta müzenin Moskova'dan hiç mali destek almadığını, bölgesel makamlardan ise sınırlı destek alabildiğini anlattı. Bu destek de şimdi küçülmekteydi, bu da müzenin mevcut haliyle devamını tehlikeye sokmaktaydı. Shmyrov, perestroika döneminde ülkede yaygınlaşan "Anma" hareketinin olduğu gibi Andrei Sakharov müzesinin de mali sıkıntı yaşadığını söyledi. Anma Topluluğunun (*Memorial Society*) ve Uluslararası Tarihi Yerler Vicdan Müzeleri Koalisyonu'nun mütevelli heyeti üyesi Sergei Kovalyov ise şu noktaya işaret etti: "totalitarizm sonrasında kurulan hükümetlerin kirli ve kanlı geçmişin üstünü örttükleri, geçmişi bir devlet sırrı haline getirdikleri durumlarda her türden susturma ve sansür yaşanıyor. Viktor ve ben insanların hala kaybedildiği, hala yargısız infazların yapıldığı ve işkencenin uygulandığı bir ülkede yaşıyoruz."

Çek Cumhuriyeti'ndeki Terezín Anıtı'nın yöneticisi Jan Munk, komünist Çek devletinin genel denetim programının parçası olarak toplumsal hafızayı da nasıl denetim altında tuttuğuna tanıklık etti. Çek hükümeti Terezín Anıtı'nı 1947'de, Nazi işgalinin unutulmaması amacıyla Holokost gettosunun ve nakliye istasyonunun olduğu yere yerleştirdi. Komünist rejim sırasında, devlet burada anlatılan hikayeyi denetleyerek, faşizm karşıtı mücadeleyi Yahudilerin uğradığı zulme hiç değinmeden anlattı. 1990'ların başında müze, ilk defa Yahudi Soykırımını ele alacak şekilde yeniden ele alınıp tasarlandı. Bugün bu mekan resmen devletten bağımsız, ancak bütçesinin büyük kısmı Kültür Bakanlığından geliyor. Ne var ki, Munk'un belirttiğine göre mevcut yönetimin demokratik ilkelere bağlılığı bu mekana tavrına da yansımakta. "Devlet çok sınırlı birkaç alanda faaliyetlerimizi sınırlıyor. Dünyanın başka taraflarındaki mekanların yaşadığı sorunlarla kıyaslandığında, sorunumuz yok diyebilirim."

---

¹² Bkz. Louis Bickford, "Memory and International Law" (Ocak 2007); temas adresi: lbickford@ictj.org.

Almanya da bir başka örnek teşkil ediyor. Katledilen Avrupalı Yahudiler Anıtı'nın eski müdürü Sybille Quack, Berlin Duvarı'nın çöküşüne dek Doğu Almanya'da Holokost kurbanlarına ithaf edilmiş hiçbir anıtın olmadığını belirtti. Resmi dogma “geçmiş hakkında konuşmanın” mümkün olduğunu söylüyordu. “Ülkenin her yanında anti-faşist direnişe adanmış anıt ve plakeler vardı, bunlar aynı zamanda günün toplumu için tarihsel rol modellerini temsil ediyorlardı. Ancak farklı kurban gruplarının, özellikle de katledilen Yahudilerin başlarına gelenler hiç, ya da nerdeyse hiç hatırlanmıyordu.”

Arjantin örneği de hafıza politikaları ile demokrasi arasındaki yakın ilişkiye işaret ediyor. Askeri isyanların ardından 1986 ve 1987'de kabul edilen, Kesin Son ve Emre İtaatin Gereği başlıklarıyla bilinen yasalar¹³ yaklaşık yirmi yıl boyunca yürürlükte kaldılar ve mahkemelerde davaların görülmesini engellediler. Ulusal Hafıza Arşivinin yöneticisi Judith Said'in ifadesiyle, “1990'larda, devlet siyasi tutuklama, zorla kaybetme ve yargısız infaz mağdurlarına maddi tazminat sunarken, faillere de dokunulmazlık tanıdı ve o çok bildik ulusal uzlaşma ve acılı geçmişi geride bırakmak klişelerine başvurdu.”

Başkan Nestor Kirchner'in zorlamasıyla Arjantin Kongresi'nin 2003'te nihayet her iki yasayı da lağvetmesi bir dönüm noktasıydı. Yeni siyasi iklim hafıza girişimlerine de olumlu bir ortam sağlıyordu. Aynı yılın Aralık ayında Kirchner, Arjantin'in “Kırlı Savaşı” (1976-1983) hakkında tanıklıkların ve belgelerin toplanması, incelenmesi ve korunması amacıyla Ulusal Hafıza Arşivini kurdu. Mart 2004'te bu arşiv, Deniz Kuvvetleri Mekanik Okulundaki (ESMA) kötü şöhretli işkence merkezinin olduğu yerde oluşturulacak “hafıza alanının” idaresini de üstlendi; söz konusu yer programa uygun şekilde Ekim 2007'de açıldı. Oysa 1998'de, Başkan Carlos Menem binanın yıkılmasını ve yerine bir “ulusal birlik anıtı” dikilmesini önermişti. İnsan hakları grupları bu teklife karşı mücadele ettiler ve Haziran 2000'de, Kirchner'in seçilmesinden çok önce Buenos Aires şehir meclisi, donanmanın söz konusu mekanın kullanımının sonlandırılmasına ve müze inşaatı için korunmasına dair bir yasa kabul etti.

Peru hükümeti bir tazminat ve telafi programının uygulamasına başlamış olsa da, ülkedeki tek büyük insan hakları anıtı olan, Lima'nın Jesús María belediyesindeki “Ağlayan Göz” için hiçbir destek sunmadı. Sempatı gösteren bir belediye başkanı, Campo de Marte parkında 27,600 metrekarelik bir bölümü tahsis etti, ancak projenin tüm parası özel bağışçılardan geldi. Sonrasında belediye yönetimi değişti ve açıkça anıta muhalif bir yönetim geldi. Yukarıda da anlatıldığı üzere, anıtın yaratıcısı farkında olmadan silahlı muhalif grupların üyeleri olduğuna inanılan kişileri de mağdurlar listesine eklediği için anıt bir eleştiri furyasına maruz kaldı.¹⁴

Kovalyov, uluslararası topluluğun, baskı döneminden çıkmış toplumlarda devletlerin tarihsel hafızayı koruma çabalarını değerlendiren bir mekanizma, hükümetleri sıralamadaki yerlerini

¹³ 1986 tarihli *Ley de Punto Final* (yaklaşık çevirisi *Son Nokta*) ismiyle bilinen yasa, diktatörlük döneminde siyasi şiddet uygulamakla suçlanan kişiler hakkındaki soruşturma ve yargılamalara son verilmesini, 1987 tarihli *Ley de Obediencia Debida* (yaklaşık çevirisi *Emre İtaat Gereği*) ismiyle bilinen yasa ise diktatörlük döneminde güvenlik kuvvetleri mensuplarının üstlerinin emirlerine itaat etmekte olduklarından, işledikleri suçlardan ötürü yargılanamayacaklarını emrediyordu.

¹⁴ Eylül 2007'de, eski başkan Alberto Fujimori'nin insan hakları ihlalleri ve yolsuzluktan yargılanmak üzere Şili'den sınır dışı edilmesinden birkaç saat sonra, destekçisi bir grup, polis korumasını aşarak anıtı çekiçler, keskiner ve turuncu boyayla tahrip ettiler.

arttırmak için çabalamaya teşvik edecek bir tür skor tablosu oluşturmasını önerdi. Hâlihazırda böylesi bir mekanizma yok, ancak devletlerin geçmişteki hak ihlalleriyle ne ölçüde yüzleştiklerini ölçme yönünde girişimler sürüyor.

Liz Ševčenko ise hafızalaştırma için geliştirilecek ulusal veya uluslararası standartların, demokrasi için geliştirilmiş benzer standartları yansıtmaması gerektiğini savundu. Anıtların sanat nesneleri olarak değil, demokratik alanlar olarak, sağlıklı bir demokrasi için temel önemde görülen diğer tür kurumlarla benzer şekilde görülmeleri gerekir. Bu bakımdan ciddi anlamda kaynak ve strateji yatırımı gerektirir ve hak ederler. İster devletler, ister sivil toplum tarafından geliştirilmiş olsun, hafızalaştırma projeleri demokratik şekilde tanımlanmış standartlara bağlı tutulmalı. Örneğin, şeffaflık, kapsayıcılık, toplumsal katılım, gerçeğe uygunluk, duyarlılık ve diğer kıstaslar temelinde hesap verebilir olmalı.

Devlet Projelerinin Karşılaştığı Zorluklar

Geçiş hükümetlerinin, genellikle geçmişteki baskıların mağdurlarına karşı borçlarından daha acil ve talepkâr gördükleri siyasi öncelikleri olur. Çoğu zaman, hükümet etmelerini ve demokrasinin pekişmesini sekteye uğratabilecek çatışmalardan kaçınmalarını sağlayacak siyasi ittifaklar –özellikle de eski yöneticilere yakın kesimlerle- kurmaya meyillidirler. Bu aşamada, güvenceden yoksun hükümetlerin eğilimi geçmişin “sayfasını kapatma” baskılarına boyun eğmek yönündedir. Fakat pek çok hükümet bunu fark edemiyor olsa da, toplumların şiddetle dolu geçmişlerine sırtlarını dönmeleri çok daha zordur. Zaman zaman “hafıza patlamaları” olur, yaralar aniden tekrar açılır ve geçmiş yeniden gazete manşetlerine taşınır. Bu nedenle, hükümetler hafıza girişimlerini yönlendirirken, genellikle geçmişe dair anlaşmazlıkları etkisiz kılmak ve yekpare bir ulusal anlatı geliştirmek niyetinde olurlar. Sivil toplumun yönlendirdiği hafızalaştırma çabalarında ise, aksine anlatı resmî hakikatleri sorgulamayı hedefleyebilir.

Çatışması sonrası dönemlerde hükümetlerin karşılaştığı en büyük zorluklardan biri de, yeni rejimin ısrarla reddetmeye çalıştığı değerleri ve insanları yücelten cadde isimleri, heykeller ve diğer simgelerin çevrelediği hâlihazırdaki anıtlar manzarası ile yüzleşmektir. Dünya Kiliseler Konseyinin eski temsilcilerinden, halen Liberya’da Enformasyon, Kültür ve Turizm bakanı olan Laurence Konmla Bropleh konferansta yaptığı konuşmada, Liberya’da seçimlere hile karıştırmış, oy pusulalarını yakmış ve muhaliflerini sindirmiş diktatörlerin isimlerinin verildiği okullar, caddeler ve resmî tatil günleri olduğunu söyledi. 1979’dan Başkan Charles Taylor’un sürgüne gittiği 2003 yılına dek süren silahlı çatışmada en az 200,000 kişinin öldüğü tahmin ediliyor. Başkan Ellen Johnson-Sirleaf tarafından kurulan bir Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu’nun raporunu gelecek yıl açıklaması bekleniyor. Hükümetin hafızalaştırma planları arasında, halen yıkıntı haklindeki Bella Yelleha hapisanesini müzeye çevirmek de bulunuyor. Taylor savaş suçu işlediği iddiasıyla Lahey’de yargılanıyor olsa da, iç savaşın tarafı olan diğer fraksiyonların liderleri halen Liberya siyasetinde faal haldeler. “Mevcut hükümet demokratik hafızalaştırma ve demokratik kurumları güçlendirme konusunda kararlı” diyor Bropleh. Ancak şunu da ekliyor, “Liberya tarihi heba edilmiş fırsatlarla doludur.”

Brickford’un işaret ettiği üzere, insan hakları anıtlarının çoğunlukla, baskı döneminin simgeleri ile yan yana var oldukları bir mevcut resmî hafıza alanı dâhilinde dikiliyor olmaları

sorunlara yol açıyor. Resmî anıtlar her zaman kurumsallaşmış iktidarın temsilidirler, tarihe dair, taşa veya metala yazılmış, neyin ne ve nasıl olduğunu söyleyen bir ifadedirler. Afganistan'ın Bağımsız İnsan Hakları Komisyonu'nun (AIHRC) başkan yardımcısı Fahim Hakim, Afgan hükümetlerinin hafızalaştırma girişimlerini, meşruiyetlerini pekiştirmek veya “insanları hükümet yanlısı kişilikleri kahramanlar veya milli şahsiyetler olarak kabul etmeye yöneltmek” amacıyla kullandıklarını belirtti. Nitekim, AIHRC'nin düzenlediği bir konferansta bir katılımcı savaş suçlularının heykellerinin dikilip özel günlerde örtülerinin açılmasını önermişti, böylece “onların işlediği kıyımların ve barbarca davranışlarının kurbanları ve kurtulanlar ... imgelerini taşlamak ve çöp atmak yoluyla onlara duydukları nefreti ifade bileceklerdi.” Adalet hakları ve talepleri göz ardı edildiğinde pek çok mağdur intikam almayı arzuluyor. Hakim'e göre, mağdurları onurlandırmak, “siyasi uzlaşmalar ve anlaşmalar sonucunda dayatılmış hatıraların hafızadan dışlanması” da içeriyor. Keskin bölünmelerin olduğu, Afganistan örneğinde olduğu gibi nüfusun üçte ikisinin kendisini mağdur olarak gördüğü toplumlarda herkesin özdeşlik kurabileceği semboller bulmak çok zor bir iş.

Güney Afrika'da, onlarca yıl boyunca anıtlar beyazların hakimiyetinin sembelleriydi. Burada, 1949'da Afrikanerlerin Büyük Göçünün (*Great Trek*) kahramanlığını ve kendini feda edişini anmak amacıyla dikilen Voortrekker Anıtı'na en olacak? Mandela anıtına bir ziyarette bulundu ve devletten ödenek almaya devam ediyor. Çoğu kişi, yetkili makamlar açısından bunun takdire şayan bir hoşgörü ve hakkaniyet gösterisi olduğunu düşünmekte. Güney Afrika'da İnsan Hakları Vakfı'nın yönetici Yasmin Sooka aynı fikirde değil:

Genelde, duvar resimlerini incelediğinizde sizde oluşan baskın duygu, siyah insanların güvenilmez ve hain olarak resmedildikleri. Buraya gelen siyah veya beyaz gençler için bu ne anlama gelir? Afrikanerlerin kendi tarihlerini kutlamalarına alan tanımak gerekli. Ancak ötekini aşağılayan ve yaşanmış çarpıtmaların hiçbirini kabul etmeyen bir şekilde resmedildiğinde, insanlar devletin bu müzeyi desteklemesinin makul olup olmadığını sorgulaması gerekir. Bu uzlaşmayı fazla ileri götürmek değil midir?

Öte yandan Sooka, hükümetin Salvokop Tepesi'nde, Voortrekker Anıtının tam karşısındaki 52 hektarlık bir alanı bir Özgürlük Parkına dönüştürme kararının bu açmazı bir ölçüde çözüme kavuşturduğunu teslim ediyor. Amaç “göz ardı edilemeyecek bir tarihi kucaklamak ... ülkemizi yeniden kurmaya yardımcı olacak çelişkiyi sergilemek”. Bu durumda bile parkın tasarımında etik ve siyasi tercihlerin gündeme gelmesi kaçınılmazdı. Parktaki bir Hatırlama Bahçesi, ülkenin kalkınmasına olumlu katkı yapmış tüm Güney Afrikalıları onurlandıracak. Peki, bu tercihin gerisindeki etik kıstaslar neler? Ve kararı kim veriyor? Sooka iç çatışmayla bölünmüş tüm toplumlarda hafızalaştırmanın karşılaştığı bir sorunu tespit ediyor: “tüm farklı deneyimlerimizi nasıl birleştireceğiz ve çeşitliliğimizin zengin bir çoğulculuk doğurduğuna dair ortak bir anlayışı nasıl geliştireceğiz?” Özgürlük Parkında, özgürlük mücadelesinde ölenlerin anısına dikilen Sikhumboto Anıt Duvarına hangi simlerin yazılacağı konusunda ateşli tartışmalar yaşandı.

Hafızalaştırmayı Demokratik Yeniden İnşayla Bütünleştirmek

Bir hükümet, hakikati dile getirmenin ve demokratik yeniden inşanın bir unsuru olarak hafızalaştırmanın önemini kabul ettiği andan itibaren, bu alandaki eylemlerine rehberlik

edecek bir felsefe ve strateji geliştirmeli. FLASCO yöneticisi Claudio Fuentes'in belirttiği üzere, tarihsel hafıza kamu politikası açısından yeni ve pek bilinmedik bir alandır.

Konferanstaki bazı konuşmacılar devletin hafıza girişimlerindeki sorumluluğunun geçişken olması gerektiğini, yani eğitim, sağlık ya da cinsiyet eşitliği gibi farklı hükümet birimlerince farklı şekillerde paylaşılıp geliştirilmesini savundular. Şili'den bir örnek, Kamu Emlak Bakanlığının üstlendiği, diktatörlük döneminde tutuklama merkezi olarak kullanılmış kamu binalarının haritasının hazırlanması işidir.

Öte yandan Fas'ta, başlıca hafızalaştırma projelerinden biri, bir yandan insan haklarına ilişkin hedefleri desteklerken bir yandan da ekonomik kalkınma çerçevesinde yürütülüyor. Dr. Abdelhay Moudden'in konferans sırasında hatırlattığı üzere, anıtlar Batılı seküler kentli gelenekten kaynaklanıyor ve Müslüman siyasi kültürde kökleri yok. IER'nin raporunu takiben siyasi karar alıcıların karşılaştığı başlıca zorluk, çoğu hafıza yerinin bulunduğu ücra bölgelerdeki anıtların yerel halk için de anlamlı kılınmasının nasıl mümkün olacağıydı. Siyasi karar alıcılar siyasi bir kararla bu insan hakları ihlallerinin mağdurlarını anmayı amaçlayan bu mekanları kalkınma çabalarıyla birleştirdiler. Bu da ihtilafa sebep oldu. Anıtlar tümüyle insan hakları ihlallerine mi odaklanmalı, yoksa mağdurların önemsizleştirilmesi pahasına da olsa başka konuları da içermeli mi? Ekonomik ve toplumsal marjinalleşmeye çözüm üretmeye odaklanan hükümet aynı zamanda ihlallerin meydana geldiği ortama da dikkat çekiyordu. Quechua dilini konuşan dağlı halkın ekonomik, toplumsal ve kültürel dışlanmasının kuşaklar boyunca insan hakları ihlalleri ile bağlantılı olduğu Peru'da da benzer bir yaklaşım benimsendi.

Devlet ve Sivil Toplum İşbirliğinin Önündeki Fırsatlar ve Zorluklar

Hükümetlerin anıt projelerini kendi girişimleriyle başlatmaları söz konusu olsa bile, çoğunlukla ilk hareket, kurtulanların ve insan hakları gruplarının daha genel hakikat, adalet ve tazminat kampanyalarının parçası olarak gündeme geliyor. Sivil toplum hafızalaştırmada en dinamik ve yaratıcı rolü oynadı, tıpkı mahkemelerdeki gelişmelerin de büyük ölçüde dokunulmazlıklara karşı ısrarlı kampanyaların sonucu olması gibi.

Hem Şili'de hem de Arjantin'de seçilmiş hükümetler artık insan hakları örgütlerinin gündemini, önceki geçiş sonrası yönetimlerine oranla çok daha güçlü bir şekilde benimsiyorlar. Bu benimseninin sivil toplum açısından sakıncaları da var. Alexander Wilde'nin ifadesiyle, Şili'de "sivil toplum başlardaki bazı önemli hafızalaştırmalarda (örneğin Villa Grimaldi'deki Barış Parkı ve Hafıza Duvarı) etkiliydi, ancak aile grupları ve insan hakları hareketinden geriye kalanlar giderek hükümet tarafından kenara itildiler."

Ortak hedeflere yönelik üretken işbirliği modelleri de mevcut. Arjantin ve Şili'de, son yıllardaki bazı hafıza projelerinde sivil toplum grupları ile hükümet birimleri arasındaki yakın işbirliği dikkat çekici. Arjantinli STÖ Memoria Abierta'nın yöneticisi Patricia Valdez, devlet terörizminin unutulmaması için örgütün 2001'de iddialı bir programa giriştiğini anlattı. Buenos Aires'in Indoamerican Parkında 70 hektarlık bir alanda, her birinde devlet terörü kurbanlarından belirli bir grubu temsilen seçilmiş belirli bir türden 20 adet ağaç olan, kavaklarla çevrilmiş 20 adet korunun oluşturduğu bir "İnsan Hakları Yolu" inşa ediliyor.

Çevre bakanlığı müsteşarı yeri tahsis etti, bölge sakinlerinin dernekleri, çevreci gruplar ve hükümet birimleri de yürüyüş yolunun kavram ve tasarımı hakkındaki tartışmalara iştirak etti. 2006'da Memoria Abierta, Arjantin'deki siyasi baskılar ve demokrasinin yeniden kuruluşu hakkında gezgin bir mültimedya sergi olan "Hafıza İmgeleri"ni örgütledi. Öğrenciler rehberlik yaptı, 3000'den fazla öğrenci sergiyi gezdi. Değişik bakanlıkların yanı sıra Başkanlığın da desteğini alan serginin açılışını Dışişleri bakanı yaptı. Arjantin hükümetinin temsilcisi olarak konuşan Judith Said, Kirchner yönetimi ile birlikte hafıza ve adalete bakışta yaşanan değişimi Kopernik devrimine benzetti.

Kirchner'in seçimi öncesinde, Arjantin'deki hafıza girişimlerinin öncülüğünü Buenos Aires otonom şehri ve özellikle de şehir konseyi üstlendi. Şehrin insan haklarından sorumlu müsteşarı ve önceden hükümet dışı Hukuki ve Toplumsal Araştırmalar Merkezinde çalışan hukukçu María José Guembe, 1997'den itibaren akraba grupları ve STÖ'lerin hafıza mekanlarının kurtarılmasına giriştiklerini anlattı. "Ciddi zorluklarla atılmış bir adım" olduğunu söyledi; dokunulmazlığın söz konusu olduğu bir durumda bazı aktivistler hafıza ile ilgilenmenin adalet mücadelesinden sapmak olduğunu düşünmüşlerdi. 1997'de kamuya açık bir oturdaki zengin bir tartışmanın sonucunda, şehir meclisi River Plate üzerinde, bir heykel parkı ile kayıplar ve infaz kurbanları anısına bir anıt içeren bir Hafıza Parkı kurulması teklifini kabul etti. İnsan hakları temsilcileri ile şehir meclisi üyeleri ve yetkililerden oluşan Anıt Yanlısı Komisyon bir heykel yarışması düzenleme sorumluluğunu üstlendi. Şehir yönetimi tarafından mağdur yakınları dernekleri ve insan hakları grupları ile yakın işbirliği içinde yürütülen diğer projeler arasında Club Atlético, El Olimpo ve Automotores Orletti gibi (Arjantin'deki "Akbaba Planı"nın yürütüldüğü merkezler) birkaç eski gizli gözaltı merkezinin hafıza merkezlerine çevrilmesi de var.

Guembe, tüm projelerde sivil toplum gruplarının, bazı vakalarda da bölge sakinlerinin, şehir yönetiminin temsilcileri ile eşit düzeyde katıldıklarını vurguladı. Bu projelerin tümünün, özel kaynaklardan bağış veya katkı almaksızın tümüyle şehir yönetiminin fonlarıyla desteklendiğini vurgulamak gerekir. ESMA projesi federal hükümet ile şehir yönetiminin birlikte personel ve fon sağladığı tek proje.

Konferanstaki Arjantinli konuklar, bu sivil toplum-hükümet işbirliğinin sürtüşme ve anlaşmazlıklardan azade olmadığını da vurguladılar. Geçen zamana rağmen, kimi STÖ'ler arasında rekabet ve hükümet birimlerine yönelik şüphe devam ediyor. Bu tespiti yapan Guembe, devletin üzerindeki mali yükün de gereğinden fazla olduğunu da düşünüyor. Çok sayıda hafıza yeri ilelebet kalabilir mi? Kurtulanlar her bir gözaltı merkezinin bir hafıza yeri olmasını istemek eğilimindedir, ancak bunun içerdiği devralma bedelleri ile bakım ve güvenlik maliyetleri, yaşayabilirliklerini şüpheli hale getiriyor. Şehir meclisinin bu projelere tahsis ettiği bütçe çoğunlukla ihtiyaçların gerisinde kaldı. Her talebe karşılık vermek için şehir yönetiminin fazla açılması, hafıza programını gelecekte, özellikle de programa sempati göstermeyen bir yönetimin işbaşına gelmesi halinde yapılabilecek kesintiler karşısında daha da savunmasız bırakma sakıncasını da taşıyor. Patricia Valdez de hükümet yetkililerinin, mağdur yakınları gruplarının taleplerine, çoğu zaman gerekli dikkatle incelemeksizin olur verdiklerini düşünüyor. Kimi mağdur yakınları grupları kendi gündemleriyle gereğinden fazla

meşguldü ve taviz vermeye yanaşmıyorlardı. “Çok fazla sonu gelmez tartışmalar var ve nihayetinde kararlar aceleyle alınıyor” diye belirtti.

Laurence Bopleh, sivil toplum gruplarının hükümetlerle daha etkili bir işbirliğine gitmesi gerektiğini vurguladı. “İnsan hakları grupları bir hafızalaştırma gündemi öne sürdüklerinde, mesele sadece ihlallere işaret etmek değil, hükümet olumlu bir şey yaptığında da hakkını vermek gerekir. Bunu yapmadığınızda hükümetlerin şevki kırılıyor. Afrika’da bir deyiş var: “Hızlı yürümek istiyorsan yalnız yürü. Uzağa gitmek istiyorsan, birlikte yürü.” Devletin üstleneceği ideal rolün sivil toplumun hafızalaştırma çabalarına kaynak ve rehberlik sunan bir stratejik kolaylaştırıcılık olduğunu savunuyor, zira mevcut kaynakları etkin şekilde kullanıma sokan ve uluslararası topluluğun ilgi ve desteğini çekmeye çalışan genel bir stratejiye ihtiyaç duyulmakta.

Devletin ve sivil toplumun hafızalaştırma gündemleri arasında sık rastlanan bir gerilim, merkezî, ulusal müzeler mi, yoksa daha küçük, yerel toplulukların desteklediği proje dizileri mi yapılacağı konusunda yaşanıyor. Devletler genellikle merkezî ulusal müzeler yapmaya daha yatkın oluyorlar, bunların daha fazla işlerine geldiğini düşünüyorlar. Bu türden projeler ülke halkının tümünün deneyimlerini sentezleyerek, tüm halkın bir araya geleceği bir alan yaratmayı hedefliyorlar; bir siyasi hükümet için görünürlüğü yüksek girişimler; ayrıca kıt kaynakların belli bir alana odaklanmasını sağlıyorlar. Öte yandan bu projelerin karşılaştığı zorluk çeşitli paydaşların geniş katılımını ve desteğini inşa etmek, böylece tek bir yönetimin siyasi araçları ya da ödülleri olarak tasarlanmalarını ve algılanmalarını önlemek. Yerel, topluluklarca desteklene, belirli grupların ve mekanların deneyimlerinden türeyen projelerin gerisinde genellikle sivil toplum grupları oluyor. Bu projelerde toplumun yatırımı ve katılımı genellikle daha güçlü oluyor. Bir araya geldiklerinde perspektiflerin çoğulculuğunu yansıtabiliyorlar, böylece tekil, resmî bir ulusal anlatıya oranla geçmişe ve günümüzdeki mirasına dair daha nüanslı bir anlayış sunabiliyorlar. Elbette bunların birbirini mutlaka dışlayan seçenekler olması da gerekmiyor. Ancak aralarında bir denge kurmak, kıt kaynakların dağıtımını konusunda zorlu tercihler yapmayı gerektirecek.

III. SONUÇ

Konferansın hedefi, demokratikleşmeye katkı yapacak bir kamusal hafızalaştırmayı desteklemek için hükümetler ile sivil toplumun ne tür yaratıcı ve yapıcı şekillerde etkileşime girebileceğini değerlendirmektir. Konferans sonucunda kesin kararlar ve öneriler geliştirilmedi, ancak aşağıdaki geçici sonuçlara ulaşıldı.

Özgün Bağlamlara Saygı Göstermek; Bağlantılar Üzerinde Düşünmek

Kamusal anıtlar için ne tek bir şablon, ne de nasıl olmaları ya da neye benzemeleri konusunda tek bir reçete olabilir. Aksine, yapabileceğimiz en kötü şey modelleri taklit etmek ya da ihraç etmeye kalkışmak. Böylesi bir tavır kamusal hafıza mekanları yaratmanın iki zorunlu bileşenini, yani bağlama özgünlüğü ve yaratıcılığı tehdit edecektir.

Bölgesel ve yerel özgüllükler düşünüldüğünde bile, katılımcılar farklı yerlerde benzer zorluklarla karşılaşan başkalarının deneyimlerinden öğreneceğimiz çok şey olduğunda anlaşılır. Çok çeşitli ülkelerden gelen katılımcılar benzer pek çok soru ve tartışmayla karşılaştıklarını, ancak bunlara verdikleri cevapların kendi bağlamlarına özgün olduğunu keşfettiler. Kimi derslerin bu geniş bölgesel ve kültürel farklılıklara rağmen transfer edilmesi mümkün olabilir. Özellikle de, başka toplumların geçmişle yüzleşmek ve geçmişten öğrenmek amacıyla nasıl projeler ürettiklerini görmek başka bağlamlarda da yaratıcı fikirleri tetikleyebilir.

Açık Stratejiler Geliştirmek

Genel anlamda bu konferanstan çıkan belki de en önemli ders, açık hedef ve stratejiler geliştirilmenin önemi. Bir anıt yaratmanın ya da bir Vicdan Yeri geliştirilmenin amacı nedir? Yas tutmak mı? Öğretmek mi? Geçmiş hakkında diyalog başlatmak ve yaşayan mirasıyla yüzleşmek mi? Bu amaçlar stratejileri nasıl etkileyecek?

Örneğin, katılımcılar geçmişteki kısımlar anısına bir anıt inşa etmenin “Bir Daha Asla” olmayacağını teminatı olmadığına hemfikir. Bir anıtın insan hakları ihlallerine karşı bir direniş kültürünü beslemesi için, oluşum süreci, biçimi, içeriği ve programlanması itibarıyla özenle belirlenmiş hedefleri ve stratejileri olmalı ve bunlar açıkça ifade edilmeli. Dünyanın dört bir yanında giderek artan sayıda anıt projesinde, “Vicdan Mekanları” olarak hizmet verme kararlılığı açıkça duyuruluyor: hem geçmişi hatırlayan hem de geçmişin günümüzdeki mirasıyla nasıl yüzleşileceğini tartışmaya açan anıtlar.

Hükümet ve Kamu Politikası

Yalnızca tekil anıtlar için değil, onları destekleyecek daha geniş politikalar için de stratejilerin geliştirilmesi gerekiyor. Çatışma ya da otoriter rejim dönemlerinden çıkmış toplumların karmaşık ortamında hareket eden hükümetler, hafızalaştırmanın, genel olarak demokrasinin yeniden inşası programlarına destek olmadaki potansiyel değerinin farkına varmalı. Düşünceli bir şekilde ve geniş çeşitlilikte aktörlerle birlikte yapıldığında, hafızalaştırma

geçmişin tartışılmasına dair toplumsal alanlar yaratabilir, demokratik değerleri destekleyen ve güçlendiren güçlü simgeler geliştirebilir, insan haklarına dayalı ulusal özsaygıyı besleyebilir, gelecek için tehdit teşkil eden düşmanlıkların ve yaraların iyileşmesine yardımcı olabilir ve demokratik yurttaşlığı öğretebilir.

Bu nedenle hükümetlerin paydaşlarla diyalog içinde bir *hafızalaştırma stratejisi* oluşturmaları gerekiyor. Bu stratejinin tasarlanması ve uygulanmasında başarılı olmak için mağdur grupları, insan hakları grupları, demokrasi odaklı STÖ'ler ve düşünce kuruluşları, sanatçılar, tasarımcılar, hükümet kurumları ve yerel yönetim birimleri ve diğerleri arasında karşılıklı anlayış ve yakın işbirliği zorunlu. Bunun için ise eğitim, insan hakları, ekonomik kalkınma, toplumsal refah, turizm ve diğer sektörler arasında yaratıcı bir ortaklık oluşması gerekiyor. Hafızalaştırma demokratik olacak ise, çoğulcu ve kapsayıcı olmalı, çok sayıda sesi içermeli. Diyalog, karşılıklı saygı ve insana haklarına saygı gibi somut etik ilkelere dayanmalı.

Sivil toplum grupları çoğu zaman hükümetlerin saikleri konusunda şüpheli olurlar ve güvenmezler. Öyle de olmalı. Hükümetler doğaldır ki, kamusal hafıza anlatılarını denetlemek isterler, dolayısıyla bu anlatıları sadece genel olarak hükümete değil, halen iktidarda olan hükümete de uygun şekilde geliştirmek eğiliminde olurlar.¹⁵ Ancak farklı aktörlerle ortaklık kurduklarında hükümetler, merkezi konumda ve simgesel açıdan önemli arazi, mali destek, uzmanlık bilgisi ve toplantıya çağırma yetkisi türünden önemli ve değerli kaynakları sunarlar. Ayrıca tarih anlatılarına “resmî” anlatı statüsü de bahsedebilirler.

Hükümetler çok geniş ölçekte deneyimleri bir araya getiren veya sentezleyen ulusal projeler geliştirmek yoluyla çatışan gruplar arasında arabuluculuk rolü oynayabilirler. Bu anlamda, tekil yerel toplulukların yürüttüğü projelere kıyasla daha geniş ve uzun vadeli çıkarları destekleyebilirler. Ancak hükümetlerin, görevde kaldıkları süre zarfında bir anıtın inşa edilmesi, okul müfredatındaki bir ulusal anlatı hakkında mutabakat oluşturulması türünden tekil ve çoğu zaman yapay ilerleme göstergeleri sunmak zorunda bırakan kısa vadeli siyasi baskılara da yanıt vermeleri gerekir. Bu zaman baskısı, katılımı daraltma, tarihsel anlatıları aşırı basitleştirme yoluyla hafızalaştırmanın etkinliğini azaltabilir.

Sivil Toplum

Etkin hafızalaştırma stratejileri sivil topluma eşit (veya daha geniş) liderlik rolü vermelidir. Çoğu bağlamda hafızalaştırma için en fazla enerji ve yaratıcılık sağlayan sivil toplumdur. Toplumun genel kesimlerinin STÖ'lere güveni genellikle daha fazladır. Mağdur grupları seferber etmek ve geçmişte neler olduğuna dair en fazla delile –sözlü tanıklıklar ya da belgeye dayalı deliller- erişmek ancak onların yapabileceği işlerdir. Hükümet için ayak bağı olan siyasi zorunluluklardan azade olduklarından, daha geniş katılımı ve tartışmayı davet eden daha karmaşık, kapsayıcı anlatılar geliştirebilirler.

Sivil toplum geçmişin nasıl hatırlanacağı tartışmasına kilit önemde kaynaklar sunabilir. Örneğin mağdurların dernekleri üyelerinin tanıklıklarını ve seslerini getirebilir; belgeleme

---

¹⁵ Bkz. Norkunas, *Monuments and Memory: History and Representation in Lowell, Massachusetts*.

merkezleri gerçekleşmiş olaylara dair belgeye dayalı bilgi sunabilir; kadın grupları ihtiyaç duyulan toplumsal cinsiyet perspektifini getirebilir.

Ancak nihai tahlilde en önemli nokta, sivil toplumdan ortakların yardımı –ve özellikle de desteği- olmaksızın, devlet tarafından yürütülen kamusal hafızalaştırma çabalarının başarısızlığa mahkum olduğudur. Bunun nedeni, bir önceki kısımda anlatıldığı gibi, devlet kaynaklı girişimlere her zaman kuşkuyla yaklaşılmasıdır.

Bazı durumlarda sivil toplum aktörleri kamusal anıt girişimlerini örgütlemekte hükümete oranla daha elverişli durumda olabilir. Halen çatışma içindeki ya da bir çatışmadan yeni çıkmış veya asıl faillerin hala iktidarda olduğu bir ülkede, devletin başı çektiği girişimler çatışmanın farklı tarafları nezdinde dengeli ve tarafsız olup olmadıkları konusunda şüphe uyandıracaktır. Fakat bu, sivil toplum girişimlerinin de mutlaka kabul göreceği anlamına gelmiyor. Sonuçta, genel meşruiyetleri bakımından sivil toplumun anıt girişimleri, gayriresmî olmanın hem avantajına hem de dezavantajına sahiptirler; bu nedenle toplumun farklı kesimlerinin üzerinde esastan anlaştığı bir anlatı sunamayabilirler.¹⁶

Bir yandan, çok sayıda sivil toplum girişimi, hafıza anlatılarının hakiki çokluğunu temsil ederek geçmişe dair yekpare veya tekil bir ulusal anlatının arzu edilir –ve hatta mümkün- bir sonuç olduğu efsanesini yıkar. Öte yandan, çoklu hafıza anlatılarının temsili, geçmişin belli yönlerinin nasıl hatırlanacağına dair toplumsal bir mutabakatın olmadığı, fazlasıyla parçalanmış bir hafıza alanını sergiler. Bu ise belirli ortak değerleri vurgulamak ve bunu yapmanın anıtsal biçimlerini seçmek isteyen hükümetleri hayal kırıklığına uğratabilir.

Hafızlaştırmayı Genel Düzeyde Geçiş Döneminde Adalet Stratejileri ile İlişkilendirmek

Konferanstan çıkan açık bir mesaj, anıtların yapımı veya hafıza mekanlarının korunmasının, asla hakikat ve adaletten taviz verilerek yapılmaması gerektiğidir. Yani, daha genel düzeydeki geçiş döneminde adalet konularını bir anıta tabi kılma eğiliminin var olması mümkündür. Hükümet bir anıtın yapımına yer ve kaynak tahsis etmek suretiyle geçmiş hakkında “üstüne düşeni” yaptığını iddia etmek isteyebilir.

Geçmişle yüzleşmeye dair, anıtların doğrudan hedef alamayacağı ciddi konular her zaman söz konusu olacaktır. Toplumların geçmişteki travma ve ihlallerle nasıl yüzleşeceğine ilişkin geniş toplumsal meseleler bir yana, en fazla acı çekenlerin taleplerini ve ihtiyaçlarını karşılamada bile anıtlar tek başına yeterli olamazlar. Mağdur dernekleri ve insan hakları grupları, toplumların geçmişle yüzleşme konusunda çoklu stratejiler düşünmelerini talep ediyorlar. Devletlerin, faillerin yargılanması, yaşananlar hakkındaki hakikatin aranması, tazminat programlarının tesisi ve kurumsal reformlar yoluyla tekrar yaşanmamalarının sağlanması şeklinde bir dizi yaklaşım aracılığıyla geçmişteki insan hakları ihlallerini hedef almasını şart koşan uluslararası hukuk da bu taleplere güçlü destek sunmaktadır.

---

¹⁶ Bu durum, kimi kamusal anıtlar gibi, sivil toplum aktörlerince yürütülen “gayriresmî hakikat komisyonları” ile benzerlik taşır. Bkz. “Unofficial Truth Projects,” *Human Rights Quarterly* 29, no. 4 (2007): 994-1035.

Hafızalaştırma aynı zamanda, geçiş dönemi adaleti ve demokrasinin kurulması konularında çok sayıda uygulamaya da destek verebilir. Çoğu zaman simgesel tazminat kategorisine sıkıştırılan hafızalaştırma projeleri yargılamalarda kullanılmak üzere delil toplayabilir, yargılamalara toplumsal destek sağlayabilir, bölünmüş topluluklarda demokratik katılım için yeni alanlar yaratabilir ve genç kuşaklarda insan haklarına bağlılığı güçlendirebilir. Ancak, bu potansiyelinin açığa çıkabilmesi için, hafızalaştırma genel geçiş döneminde adalet stratejileri ile bütünleştirilmelidir.

Demokratik Kurumlar Olarak Anıtlar İçin Hesap Verebilirliği Tanımlamak

Daha geniş anlamda toplumsal yeniden inşa hedeflerini desteklemeyi amaçlayan Vicdan Mekanları türünden anıt projeleri, gelişen ve istikrarlı bir demokrasinin merkezî kurumları olabilecek, ideal toplumsal katılım alanlarıdır. Dolayısıyla hafızalaştırmaya ilişkin tüm ulusal ve uluslararası standartlar, her bağlamda demokrasi için söz konusu olan benzer kıstasları yansıtmalıdır. Örneğin, şeffaflık, kapsayıcılık, kamusal katılım, gerçeğe uygunluk, yanıt verebilirlik ve diğer kıstasları içermeliler.

Kapsayıcılık ve kamusal katılım açısından hesap verebilirlik standartlarının belirlenmesi konferans katılımcıları için önemliydi. Kamusal anıtlar mağdurların deneyimlerini ve iddialarını temsil etme iddiasında olduklarında, bu nokta özellikle önem kazanmaktadır. Hemen tüm anıt projeleri kimlerin hikayelerinin temsil edilmesi gerektiği ve nasıl temsil edileceği hakkında ateşli tartışmalara yol açtı. Bazı mekanlar, orada “temsil edilen” mağdurlara hiç danışılmadan yapıldı. Daha sık karşılaşılan ise, küçük ve özgül bir mağdur grubuna danışılırken, diğerlerinin cinsiyet, ırk, din, çatışmadaki rolleri veya başka özellikleri nedeniyle dışlanmasıdır. Kamusal anıtlar kimlik ve içerme sorularına, özellikle cinsiyetle ilgili olanlara cevap vermelidirler. Demokratik katılım mekanları olarak kamusal anıtlar, çeşitli paydaşların mütemediyen tartışabilecekleri bir alan yaratmalı ve anıtın inşasının öncesinde, inşa sırasında ve sonrasında mağdur topluluğunun parçası olanları genişletmelidir. Hükümetler mağdurlar adına bir şeyler inşa etmek için acele ettiklerinde, mağdurları mekanın yaratılışı ve programlanışına dâhil etmezlerse vahim bir hata yapmış olurlar.

Hedef Olarak Süreç

Bir dizi nedenden ötürü, hükümetlerin ve diğerleri genellikle hızla bir kamusal anıt yaratma isteğinde olurlar. Kimi zaman nihai bir ürün çıkarmak tatmin edici ve siyaseten önemlidir; bazen mali kaynak ancak belirli bir zaman aralığı için söz konusudur; bazen de mağdurlar ve diğerleri sabırsızlanır, mekanı bir an önce bitmiş olarak görmek isterler.

Katılımcılar, bir hafıza yeri yaratma sürecinin kendisinin toplumsal hatırlama ve geçmişle yüzleşme için hayati önemde olabileceği önerisini tartıştılar. Yani geçmişin temsillerinin biçimini ve içeriğini tartışmak kendi başına değerli bir hedef olabilir. Aslında süreç odaklanmak –özellikle kapsayıcılığa, katılıma ve kamusal tartışmaya öncelik vermek- pek çok açıdan faydalı olabilir.

Bunu söyledikten sonra, *acele etmeyin* demenin, hiçbir şey yapmayın demek olmadığını da vurgulamak lazım. Hiçbir sonuç üretmeyen bir süreç tüm katılanlar için hayal kırıcı olabilir.

Bunun yerine, anıt projeleri kamusal katılım ve tartışma yoluyla organik ve tedrici şekilde gelişebilir. En etkili anıtların çoğu zaman içinde, ziyaretçilerle etkileşim içinde mütemadiyen gözden geçirilip yeniden yaratılacak şekilde tasarlanmıştır.

Anıtlar Unutmaya Yol Açar Mı?

Anıtlar hatırlatmalı, unutturmamalı: geçmiş, bugün ve geleceği birbirine bağlamalı.

Bu aşık görünüyor olabilir. Oysa bazı siyasi bağlamlarda, kimi anıt tasarımları çelişkili bir şekilde geçmiş *unutmayı* hedeflemiş olabilir.¹⁷ Bir anıt bir defa inşa edildiğinde, hatırlama sorumluluğu zayıflamaya başlar. Bu soruna konferansta sadece dolaylı olarak değinilmiş olsa da, katılımcıların hafızalaştırmanın toplumsal hatırlamaya derinden bağlantılı olması gerektiği yönünde güçlü bir kanaatleri vardı.

Vicdan Mekanları geçmişe dair tartışmanın kapanmasına direnirler. Hatta çoğu durumda tartışmayı başlatan onlardır. İdeal olarak bunu, geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki ilişkiye dair derinlikli toplumsal tartışmaların gelişmesini sağlayan, yapıcı ve yaratıcı şekillerde yaparlar. Kamusal anıtlar, ziyaretçilerin anıtın hatırasını yaşattığı tarih ile bugün aynı ülkede veya farklı bağlamlarda yaşanan benzer suçlar ve sorunlar arasında bağlantılar kurmasına yardımcı olurlar. Geçmişin kıyım ve zulümleri, kristalize edilip geçmişte hapsedilmemeli, bugün de süren bir olasılık olarak hatırlanmalıdır.

Katılımcıların aklında olan, üzerinde güvercinlerin tünediği, gelip geçenlerin ise umursamadığı unutulmuş bir heykel imgesi değildi –Nietzsche'nin tabiriyle “antika tarih”, geçmişin bugünden koparıldığı ve şimdiki anla hiçbir bağı olmayan uzak ve tuhaf bir zaman olarak görülen bir tarih. Aksine, katılımcıların istediği, enerji, insani etkileşim ve aktif deneysel öğrenme içeren, canlı, yaratıcı, (kelimenin gerçek anlamında ya da mecazi anlamda) renkli kamusal anıtlar ve Vicdan Mekanları.

Konferanstan çıkan belki de en önemli tavsiyelerden biri, kamusal anıtlar ve Vicdan Mekanları yapmamızın nedeninin geçmişle olduğu kadar gelecekle de ilişkili olduğunu akıldan çıkarmamaktır. Başka bir deyişle, amaç geçmiş hatırlamak ise, geçmiş daha iyi bir bugün ve gelecek inşa etmek için hatırlarız.

Anıt tasarımının, kavramlaştırmadan tasarıma ve uzun vadeli kullanım ve bakım planlamasına dek her veçhesi açısından, bu noktanın mühim sonuçları söz konusudur. Örneğin, pek çok vakada katılımcılar (kutsal ya da ruhsal önemi olan mekanlarda nasıl davranılması gerektiğine dair meseleleri de akıllarında tutarak), mekanların kamusal etkinlikler için de kullanılması gerektiğini düşünüyorlar. Kamusal anıtları düzenleyenler, eğitim etkinlikleri türünden aktif programları da geliştirmeliler.

Direnişi Kutlamak

Kimi katılımcılar, hafızalaştırma projelerini teşvik eden insanların insan hakları açısından olumlu eylemleri kutlamanın yolları üzerinde düşünmeleri gerektiğini güçlü bir şekilde

---

¹⁷ Bunun en açık incelendiği yer belki de James E. Young'un kitabıdır, *The Texture of Memory* (New Haven: Yale University Press, 1995).

savundular. Kötülüğün her şekliyle mücadele etmiş toplumsal hareketler kutlanmalı ve hatırlanmalıdır.

Katılımcılar ulusal ve uluslararası düzeyde insan hakları mücadelesine ve bu davaya kendini adanmış insanların anısına daha fazla anıt ve müze olması gerektiğine işaret ettiler.

Bu yönde bir fikir, Latin Amerika'nın Güney Konisindeki insan hakları hareketinin hikayesini, ki bazı açılardan bugün bildiğimiz küresel insan hakları hareketinin de doğuşunu temsil eder, anlatan anıtların veya müzelerin yapılması.

Didaktik Değil, Diyalojik Yaklaşımlar

Hafızayı yaşatmaya yönelik eser ve etkinlikler ve hafıza mekanları bilgilendirmeli, öğretmeli ve anmalı, ama aynı zamanda sorular gündeme getirmeli, içebakışı, düşünceliliği ve diyalogu teşvik etmeli. Öyleyse hafızayı canlı tutmaya yönelik eser ve etkinlikleri tasarlarırken, yalnızca ne ilettiğimize değil, nasıl ilettiğimize de bakmamız gerekir. Sadece yeni bilgiler iletmekle kalmamalı, bu bilgiyle ilişkiye girmenin yeni yollarını ve yeni alanlarını da yaratmalıyız. Katılımcılar, kamusal anıtların en güçlü örneklerinin, diyalojik yaklaşımlar içeren, yani insanları “neden” sorularını sormaya, kendi varsayımlarını sorgulamaya ve farklı insanlarla ilişkiye girmeye yönelen örnekler olduğunu düşündüler.

Kamusal anıtların kışkırttığı diyalog kapsayıcı ve çoğulcu olmalı. Bu girişimler açık uçlu sorular gündeme getirmeli ve ziyaretçilerin birbirlerini sorgulayacağı alanlar yaratmalı. Bu sorulardan bazıları, “Böylesi bir durumda sen ne yapardın?”, “Bugün aynı şey nerede yaşanıyor?”, “Bunların tekrar olmasını engellemek için ne yapmamız gerekir?” Hedefleri daha iyi yurttaşlar yaratmaya yarayan deneyimler oluşturmak olmalı.

Genç Kuşakları Dahil Etmek

Anıtlar temsil etmeleri hedeflenen dönemin olduğu kadar yapıldıkları anın da bir yansımasıdır. Peki, sonraki kuşaklarda ne olur? Onlar ilgilerini kaybettiklerinde ne olur?

Katılımcılar, yeni kuşakları dâhil edecek en az iki yoldan bahsettiler. Birincisi, onları hafızalaştırmanın parçası kılmak: anıtların tasarımı sırasında gençlerin fikirlerini sormak ve onları önemli paydaşlar olarak dâhil etmek. Belirli bir siyasi grubu veya belli bir kuşağı anmak üzere yapılan anıtlar zaman içinde donmaya ve gençler açısından cazibelerini yitirmeye meyillidir.

Yeni kuşakları geçmişe dair tartışmalara davet etmenin ikinci yolu tasarım sürecidir. Etkileşimli, sorgulayıcı bir yaklaşımın genç insanları hafıza konularına dâhil etmenin en iyi yolu olduğu sonucuna varıldı.

Sanat

Hafızalaştırma, sanatçıların önemli bir rol oynayabileceği bir yaratım süreci. Geçmişin nasıl temsil edileceğine dair yenilikçi, taze fikirler geliştirebilirler. Estetik ve tasarıma dair sorular soran sadece tümüyle temsili ve geleneksel anıtlar değildir; kavramsal veya felsefi tartışmaları kışkırtmaya ve izleyicinin duygusallığına yönelmeye çalışanlar için de bu geçerlidir.¹⁸

Ne var ki, bu çabalar tümüyle sanatsal değildir ve yalnızca sanatçılara bırakılamazlar. Aksine, kamusal anıtları düzenleyenler ve yaratıcıları, sanatçılardan görüş bildirmelerini isterler. Öte yandan, mağdur dernekleri ve insan hakları grupları da hafıza projelerine sanatçıların katılması konusundaki suskunluklarını kırmalı ve bu projeleri sanatçıların ve tasarımcıların rekabetine açmalı. Kamusal anıtların estetiği konusunda son sözü kimin söyleyeceği meselesi açık değildir –uygulamaya konan süreçlere bağlı olarak, sanatçılar olabilir de olmayabilir de. Aynı ölçüde önemli bir diğer soru da tasarım sürecinin farklı sesleri ve unsurları içerecek şekilde nasıl kurulduğudur.

Turizm

Yabancı ziyaretçileri hafıza mekanlarına çekmek bazı ülkelerde önemli bir finansman kaynağı haline geldi bile. İlke düzeyinde, mekanlar herkese açık olmalı ve arka plan bilgisi ve açıklamaları uluslararası bir kamunun anlayabileceği şekilde verilmeli. Anıtlar yabancı turistlerin insan haklarına bağlılığında yeni bir ilham kaynağı olabilir; turistler bu bağlılığı kendi ülkelerine taşıyabilirler. Bir katılımcının işaret ettiği üzere, Letelier davası ya da Pinochet'nin Londra'da tutuklanması gibi bazı önemli olaylar yurtdışında gerçekleşti.

Ancak hafıza mekanlarının bütünlüklerinin korunabilmesi, mesajlarının önemsizleşmemesi veya saptırılmaması için turizmin düzenlenmesi gereklidir. Mekanların “disneyleşmesi” tehlikesi kimi katılımcıları da etkiledi; mekanların başlangıçtaki hedefleri açısından olumsuz etkisi olacak şekilde bir ticarileşmeden endişe duyanların sayısı arttı.

Katılımcılar için Pratik Çalışmalar ve Alışveriş

Katılımcılar daha fazla model, ders, kılavuz veya pratik rehberlerin, demokrasi kültürünü teşvik edecek anıtların geliştirilmesinde gündeme gelen pratik sorunlara dair atölye ve fikir teatisi olanaklarının gerekliliğini vurguladılar. Bu türden kaynaklar başlığı altında, eğitim programlarının tasarlanması, turizm yönetimi, paydaşların işbirliğinin idaresi ve etki değerlendirmesi sayılabilir.

Araştırma

Son olarak, konferans dikkate alınması gereken çeşitli türden uzmanlıkların zenginliğini sergiledi. Çok daha fazla karşılaştırmalı araştırma yapmamız gerekiyor; bu çarpıcı yerlerden ve onların hakkında öğreneceğimiz çok şey var. Doğrudan şiddetten etkilenmiş olduklarından veya yaratıcı kamusal eğitim biçimleri yoluyla daha iyi bir dünya yaratmak istediklerinden, insanlar bunlara çok fazla yatırım yaptılar. Gerçek şu ki, daha bilmediğimiz çok şey var. Geçmişteki kıyımlar hakkında kamusal hafızalaştırma ile barışçıl, istikrarlı, anlamlı

---

¹⁸ Bkz. Ksenija Bilbija, Jo Ellen Fair, Cynthia E. Milton ve Laigh A. Payne, der., *The Art of Truth-Telling about Authoritarian Rule* (Madison: University of Wisconsin Press, 2005).

demokrasilerin yaratılması arasındaki doğrudan ilişki açıklığa kavuşmuş değil. Konferans karmaşık neden-sonuç bağlantılarını anlama yönünde küçük bir adım attı sadece.

Daha kuramsal ve kavramsal araştırmalara ilave olarak, pratik ve uygulamalı araştırmalara da ihtiyacımız var. Bu mekanların ve projelerin tasarım, yaratım, inşa ve programlama safhalarındaki karşılaştırmalı deneyimler hakkında öğrenilecek daha çok şey var.